

X. VE XI. ASIRDA MUSUL, HALEP VE BUNLARA MÜCÂVİR YERLERDE UKAYLÎ HAKİMİYETİ

Uqaylid Domination in The Tenth and Thirteenth Century in Mosul, Aleppo and Contiguous to These Places

Ömer TOKUŞ¹

Geliş Tarihi: 29.05.2016 / Kabul Tarihi: 20.06.2016

Öz

Benû Ukayl, Al-ı Müseyyeb veya Benî'l-Müseyyeb şeklinde adlandırılan Ukaylîler, on ve on birinci asırda Musul ve Halep'e hâkim olmuş bir Arap emirliğidir. İslâmiyet'ten önce Tihâme, Necd ve Hicâz arasındaki çöllerde meskûn olan Ukaylîler, İslâmiyet'in yayılmasından sonra Şam ve el-Cezîre bölgelerine doğru yayılmışlardır. Musul ve Hâbûr'un yukarı bölgelerine yerleşen Ukaylîler, Emevîler ile ittifak kumuşlardır. Abbasî ihtilalinden sonra Emevî taraftarları ile birlikte Abbasîlere karşı ortaya çıkan isyanlara iştirak etmişlerdir. Abbasîlerin merkezî otoritesinin zayıflamasından sonra el-Cezîre ve Bilâd-ı Şam'da bağımsız ve yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Ukaylîler el-Cezîre bölgesindeki bu kaostan istifade ederek kurulan Hamdânîlerin hizmetinde bulunmuş ve Musul Hamdânîlerinin son emiri Ebu Tağlib'in 979 yılındaki ölümünden sonra da Musul'daki yönetim boşluğunu fırsat bilerek Musul merkez olmak üzere yeni bir emirlik kurmuşlardır. Ukaylîler kuruldukları tarihten itibaren çevre şehirlerde bulunan Mervânîler, Mirdâsîler, Numeyrîler, Büveyhîler, Fatımîler ve Abbasîler ile siyasî ve askerî mücadeleler ya da ittifaklar yapmışlardır. Selçukluların 1055 tarihinde Bağdat'a girişlerinden sonra zamana ve şartlara göre bazen Selçukluların yanında, bazen de karşılarında yer almışlardır. Ukaylî emiri Müslim 1080 yılında Kuzey Suriye'ye yönelerek Halep'i ele geçirmiştir. Anadolu Selçuklu hükümdarı Süleymanşah'ın 1084 yılında Antakya'ya almasından sonra Müslim ve Süleymanşah karşı karşıya gelmiştir. Taraflar arasındaki mücadele; Müslim'in ölümü, Ukaylîlerin yıkılması ile neticelenmiştir. Bu hadiselerden sonra Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah el-Cezîre ve Suriye'ye gelerek Halep,

1 Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Caber, Hit, 'Ukberâ, Hadîse ve 'Ane gibi şehirlerde yönetimlerini sürdüren Ukaylîleri Selçuklulara tabi kılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Benû Ukayl, Ukaylîler, Musul, Halep, Abbasiler, Selçuklular*

Abstract

Uqaylid that was called Banu Uqaylid, Al-ı Musayyab or Banu al-Musayyab, is an Arab emirate who dominated Mosul and Aleppo in tenth and eleventh centuries. Inhabiting in the desert among Tihama, Najd and Hejaz before Islam, Uqaylids spreaded towards to the Damascus and al-Djazira region after spread of Islam. Uqaylids who settled in the upper regions of Mosul and Habur, set up an alliance with the Umayyads. They participated to the riots occurred against to Abbasid with the supporters of Umayyad after the revolution of Abbasid. After the weakening of the central authority of Abbasid, independent and semi-independent states began to be emerged in al-Djazira and Bilad al-Sham. Uqaylids had been in the service of Hamdanids who were founded by profiting from the chaos in al-Djazira region and after death of Mosul Hamdanids' last amir Abu Taghlib in 979, taking the advantage of management occasion in Mosul; they established a new Mosul-based emirate. From the date of their establishment, Uqaylids managed the political-military struggles or alliances with the cities located in their surrounding such as Marwanids, Mirdasids, Numayrids, Buwayhids, Fatimids and Abbasids. After the date of Saljuk's entry into Baghdad in 1055, they sometimes took part in Saljuk and sometimes against them, according to time and circumstances. Muslim, Uqaylids' Amir headed for northern Syria then seized Aleppo in 1080. After Saljuk ruler Suleiman Shah's Conquest of Antioch in 1084, Muslim and Suleiman Shah were confronted. The struggle between two parties resulted in Muslim's death and the destruction of Uqaylids. After these events, the Great Saljuk ruler Malik shah came to al-Djazira and Syria then he subordinated Uqaylids, who were maintaining the management of the cities named Aleppo, Caber, Hit, 'Ukbara, Hadisa and 'Ana, to the Saljuk.

Keywords: *Banu Uqayl, Uqaylids, Mosul, Aleppo, Abbasid, Saljuk*

Giriş

Dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren zayıflamaya başlayan Abbasîler (750-1258) el-Cezîre bölgesindeki üstünlüklerini kaybetmeye başlamışlardır. Abbasîlerin zaafından Suriye ve el-Cezîre'de Haricîler, Hamdânîler (929-1009)² ve Karmatîler;³ Mısır'da ise Tolunoğulları (868-905) ve İhşidîler (935-968) faydalanmışlardır. İhşidîlerin zayıflamasıyla da Halep ve çevresi Hamdânîler tarafından ele geçirilmiş ve burada 333'te (944) yeni bir emaret kurulmuştur⁴. İhşidîler, yıkılmadan önce yani

2 Ömer Tokuş, Hamdânîler (*Siyasî, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat*), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006, s. 7-14.

3 Makrizî, Takîyüddin Ahmed b. Ali b. Abdulkadir, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbârî'l-E'immeti'l-Fatmiyyine'l-Hülefâ*, c. I, tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, el-Meclisü'l-Ala li'ş-Şu'uni'l-İslâmiyye, Kahire 1416/1996, s. 222-223.

4 el-Ezdi, Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyâs, *Tarihu'l-Mevsil*, II, tah. Ahmed Abdullah Mahmud, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1971, s. 276.

325'te (937)⁵ Ukayliler'e Havrân ve el-Besenîyye'nin idaresini vermişlerdir⁶. Böylece İhşidîlerin hâkimiyeti esnasında Ukayliler, Bilâd-ı Şam ve el-Cezîre'ye göç etmeye başlamış, İhşidîlerden sonra da bölgenin hakimleri Hamdânî emirlerinden Seyfûddeve (944-967) ve Nâsiruddeve'nin (929-969) hizmetine girerek onlarla birlikte hareket etmiş⁷ ve onlara vergi vermek suretiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir⁸.

1. Ukaylilerin Soyu

Ukayliler, Arap kabilelerinden 'Amir b. Sa'sa'a'nın batını Benû Ukayl⁹ tarafından Musul'da kurulmuş ve ataları el-Müseyyeb'e atfen *Al-ı Müseyyeb*¹⁰ veya *Benî'l-Müseyyeb*¹¹ şeklinde adlandırılmışlardır. Cahiliye döneminde Tihâme'ye bitişik olan Necd ve Hicaz arasındaki çöllerde¹² İslâmiyet'in ortaya çıkışından kısa bir süre sonra ise Yemâme, Yemen ve Hicaz arasındaki bölgede meskun bulunmaktaydılar¹³. En önemli yerleşim alanları ise tatlı su ve yeşillikleri ile meşhur olan el-Akîk Vadisi civarıydı¹⁴.

'Amir b. Sa'sa'a'ya bağlı Ukayl, Numeyr, Kilâb ve Hafâce gibi kabileler, İslâmiyet'in Arap Yarımadası'nın dışına yayılmasından sonra el-Cezîre ve Şam arasına, Fırat kıyılarına doğru göç etmeye başlamışlardır¹⁵. Bu göçler esnasında Ukayliler Musul ve Hâbûr'un yukarı bölgelerine¹⁶ Numeyriler Harran ve Ruhâ'ya, Kuşeyr kabilesi ise Devser/Caber kalesine yerleşmiştir¹⁷. Ukayliler, Emeviler (661-750) zamanında onlar ile ittifak kurmuş, Abbâsî ihtilalinin başlamasından sonra da Emevîlerin yanında yer almaya devam etmişlerdir¹⁸. Bundan dolayı 813'te Abbâsîlere karşı Nasr b. Şebes önderliğinde başlattıkları isyan¹⁹ 825 yılında bastırılabilmiştir²⁰.

5 Süheyl Zekkâr, *Târîhü'l-Arab ve'l-İslâm Munzu Ma' Kable'l-Meb'as ve Hatte Sükûtu Bağdad*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1982, s. 361.

6 Makrizî, I, 196..

7 J. G. Covernton, "Two Coins relating to the Buwayhid and ÇOkaylid Dynasties of Mesopotamia and Persia", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, no. 4, vol. III, London 1903, 177-189, s. 183.

8 Hâşî'el-Me'âzîdî, *Devle Benî Ukayl fi'l-Mevsil (380-489)*, Matba'atu Şefîk, Bağdad 1968, s. 43.

9 İbnü'l-Esîr, İzzeddin el-Cezerî, *el-Lübâb fi Tehzîbi'l-Ensâb*, c. II, tah. Vesim Muhammed er-Receb, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat ty., s. 350; el-Kalkaşandî, Ebî'l-Abbas Ahmed, *Nihâyetü'l-Ereb fi Ma'rifeti'l-Ensâbu'l-Arab*, tah. İbrahim el-Ebyârî, Darü'l-Kitâbi'l-Lübnanî, Beyrut 1400/1980, s. 366; Gesine Degener, *Das Emirat Der Banu Uqail Eine Untersuchung zum Zerfall des Abbasidischen Kalifats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*, Göttingen 1987, s. 13; Ömer Tokuş, *Ukayliler'in Siyasî Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013, s. 68-70; K. V. Zetterstéen, "Ukayliler", İA, c. XIII, İstanbul 1986, s. 18; Elnure Azizova, "Ukayl (Benû Ukayl)", DİA, c. XXXII, İstanbul 2012, s. 57.

10 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IX, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 65; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn, Tarihu İbn Haldûn, c. I, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1424/2003, s. 1629.

11 Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, *Cami'ü'd-Düvel*, Esad Efendi, nr. 2102, vr. 344.

12 Hüseyin eş-Şeyh, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Macrifeti'l-Cami'iyye, İskenderiye 1993, s. 70.

13 Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

14 Degener, s. 7; Gülay Öğün Bezer, "Ukayliler", DİA, c. XLII, İstanbul 2012, s. 59.

15 İbn Haldûn, I, 1629.

16 Abdülhakim el-Ka'îbî, *el-Ceziretü'l-Furâtîyye ve Diyârûha el-Arabiyye(Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar)*, Dâru Safahât, Dımaşk 2009, s. 65.

17 Süheyl Zekkâr, *Târîhü'l-Arab*, s. 370.

18 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 353-354.

19 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 257.

20 İbn Tayfûr, Ebî'l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Kâtib, *Kitâbu'l-Bağdâd*, tah. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1368/1949, s. 26,35; Abdullah Ekinci, *Müze Şehir Urfa*, Şanlıurfa Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü Yayınları, Ankara ts.s. 111.

2.Tarih Sahnesine Çıkışları

Musul Hamdânî emiri Ebû Tağlib el-Gazanfer'in (969-979) 979 yılında Büveyhîlere (934-1055) karşı Fatımîlerden (909-1171) yardım almak için gittiği Şam'da, anlaşmazlığa düştüğü Fatımîler tarafından ortadan kaldırılmasından sonra Musul'da siyasî otorite boşluğu oluşmuştur. Bundan istifade etmek isteyen Mervânî emiri Bâz ise Musul'a hakim olmak için çalışmalara başlamıştır. Hamdânî Ebû Tâhir İbrahim ve Ebû Abdullah el-Hüseyin ise Mervânî emiri Bâz'a karşı koyamayacaklarını düşünerek Ukaylî emiri Ebû'z-Zevvâd Muhammed b. el-Müseyyeb'den (380-386/990-996) yardım talebinde bulunmuş ve bunun karşılığında Cezîretu İbn Ömer, Nusaybin ve Beled gibi şehirleri vermeyi vaad etmişler²¹. Bu şekilde Ukaylîlerin desteğini alan Hamdânîler 380'de (990) Tûr Abdîn civarında Mervânî kuvvetlerini mağlup etmiş ve Bâz'ı da ortadan kaldırmışlardır²².

Bâz'dan sonra Mervânî emirliğine geçen yeğeni Ebû Ali b. Mervân, Hamdânîler ile mücadeleye devam etmiş²³ ve bu esnada mağlup olan Hamdânî emirlerinden Ebu Tâhir yardım almak için Nusaybin'de bulunan Ukaylî emiri Ebû Zevvâd'ın yanına gittiğinde²⁴ tevkif edilerek öldürülmüştür (380/990)²⁵. Akabinde ise Musul ve ona bağlı yerler de Ukaylî emiri Ebu'z-Zevvâd tarafından ele geçirilmiştir (380/990)²⁶.

Musul hâkimiyeti için Büveyhîler ile mücadele halinde bulunan Ebu'z-Zevvâd²⁷ 382'de (992) Fatımî halifesi el-Azîz (975-996) adına hutbe okutmuştur (382/992)²⁸. Fatımîler adına hutbe okutulması Büveyhîleri rahatsız etmiş, ancak Büveyhîler, Ukaylîler ile yaptıkları mücadelelerde başarılı olamayınca anlaşma yolunu aramaya koyulmuşlardır²⁹. Ebu'z-Zevvâd'ın Abbasîler ve Büveyhîler ile münasebetleri Ukaylîlerin ödemeleri gereken vergileri göndermemelerinden dolayı umumiyetle gergin seyretmiştir. Ukaylîlerin ilk emirlerinden Ebu'z-Zevvâd'ın ölüm tarihi hakkında da kaynaklarda ihtilafli bilgiler bulunmaktadır. Ebû'z-Zevvâd'ın 386 (996),³⁰ 387 (997)³¹ ve 374 (984-985)³² tarihlerinde öldüğüne dair farklı bilgiler bulunmaktadır. Şüphesiz Büveyhîlerin vezirliğini yapmış olan er-Rûzrâverî'nin kaydına bakarak Ebû'z-Zevvâd'ın 386 (996) tarihinde vefat ettiğini kabul etmek mümkündür.

21 er-Rûzrâverî, el-Vezir Ebî Şucâ' Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdullah, *Zeylî Tecâribü'l-Ümem ve yeflhu el-Cüz'î-Sâmin min Tarihi's-Sâbi'*, c. VI, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 109.

22 er-Rûzrâverî, VI, 109.

23 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 65.

24 er-Rûzrâverî, VI, 110.

25 er-Rûzrâverî, VI, 110; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 65.

26 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 68; İbnü'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, c. IV, tah. Abdulkadir el-Arnâ'ûd-Mahmud el-Arnâ'ûd, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986, s. 469.

27 er-Rûzrâverî, VI, 145.

28 İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî eş-Şafî, *Vefeyâtü'l-A'yân fî Ebnâi Ebnâ'i'z-Zeman*, c. V, tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdr, Beyrut 1994, s. 374.

29 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 80.

30 er-Rûzrâverî, VI, 168; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 105.

31 İbn Şeddâd, Muhammed b. Ali b. İbrahim, el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ'i's-Şam ve'l-Cezire, c. III/I, tah. Yahya Abbâre, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdî'l-Kavmî, Dımaşk 1978, s. 130; İbn Hallikân, V, 260.

32 el-Azimî, Muhammed b. Ali, *Târîhu Haleb*, s. tah. ve nşr. İbrahim Za'rûr, Dımaşk 1985, s. 310.

2.1. el-Mukalled b. el-Müseyyeb 386-391 (996-1001)

Ukaylî emiri Ebû'z-Zevvâd'ın 386'da (996) vefatından sonra yerine siyasi dehasını kullanan kardeşi el-Mukalled b. el-Müseyyeb geçmiştir³³. El-Mukalled, öncelikle emirliğine karşı koyabileceğini düşündüğü kendisinden yaşça büyük olan kardeşi Cenâhuddevle³⁴ Ali'ye karşı Büveyhî emiri Bahâuddevle'ye elçi göndererek her yıl iki milyon dirhem karşılığında Musul'u kendisine vermesini istemiştir. Kardeşine de Bahâuddevle'nin kendisini Musul'a vali olarak tayin ettiğini söyleyerek birlikte Musul üzerine yürümüşlerdir³⁵. Bu esnada Büveyhî valisi Ebû Cafer, Musul'da bulunan bazı Deylemlerin Ukaylîler ile ittifak kurduğunu öğrenince şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece Ukaylî kardeşler 386 (996) yılında Musul'a girerek şehri ele geçirmişlerdir³⁶. Ukaylî emiri Musul'a hakim olduktan sonra Küfe, el-Kasr, Enbâr, Medâ'in ve Camiçeyn gibi şehirleri de ele geçirerek nüfuzunu genişletmiştir³⁷. Böylece güçlenen el-Mukalled bir süre sonra kendisini temsilen sert ve kötü mizaca sahip bir naibini Bağdat'a göndermiştir. Ardından da Büveyhî emiri Bahâuddevle'nin kardeşi Samsâuddevle ile yapmakta olduğu mücadeleden yararlanarak Bağdat'a gelmiş ve şehre hakim olmuştur. Şehri ele geçirmesine rağmen Bahâuddevle'ye mektup göndererek itaatini arz etmiştir³⁸. Ukaylî emiri, Bahâuddevle'ye itaat etmesine rağmen onun Bağdat'taki mevcudiyetinden dolayı iki taraf arasındaki ilişkiler düzelmemiştir.

Büveyhîlere karşı koyamayacağını bilen el-Mukalled, 387'de (997-998) özür dileyip bir elçi göndererek anlaşma teklifinde bulunmuştur³⁹. Bahâuddevle, el-Mukalled'in anlaşma teklifini kabul ederek “*el-Mukalled'in Bahâuddevle'nin hazinesine 10 bin dinar vermesi, elini iktalarından çekmesi ayrıca kendisi için kararlaştırılan himaye vergisi ile yetinmesi, Deylemî esirleri serbest bırakması, Musul'da Bahâuddevle'den sonra Ebû Cafer adına hutbe okutması, her yıl iki milyon dirhem yardım göndermesi*” gibi maddeleri ihtiva eden bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma ile birlikte el-Mukalled'e “*hilat-ı sultaniyye*” takdim edilmiş ve ayrıca “*Hüsâuddevle*” lakabı tevdi edilmiştir⁴⁰.

El-Mukalled'in Büveyhîler ile yapmakta olduğu mücadelelerden istifade etmeye çalışan Ali'nin taraftarları, Musul'da karışıklıklar çıkartmışlardır. Büveyhîler ile yaptığı anlaşmadan sonra Musul'a dönen el-Mukalled 387 (997) yılında kardeşini ve taraftarlarını cezalandırmak için harekete geçmiştir⁴¹. Kardeşi ile açık bir şekilde mücadele etmenin kendisi için doğuracağı tehlikelerin farkında olan el-Mukalled,

33 İliya en-Nasibîni, Târihu İliya Bar Sinâyâ, trc. Yusuf Habbî, Bağdad, 1975, s. 200; er-Rûzrâverî, VI, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 105; K. V. Zetterstéén, “Mukalled”, İA, c. VIII, Eskişehir 1997, s. 564.

34 İliya en-Nasibîni, s. 201.

35 İliya en-Nasibîni, s. 200; er-Rûzrâverî, VI, 168; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 105; İbn Haldûn, I, 1629.

36 Hilâl es-Sâbi Ebi'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem ve Yelihu el-Cüz'î's-Sâmin min Tarihî's-Sâbi*, c. VII, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003, s. 5.

37 er-Rûzrâverî, VI, 170; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

38 er-Rûzrâverî, VI, 170.

39 er-Rûzrâverî, VI, 171.

40 er-Rûzrâverî, VI, 176.

41 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 344; Zetterstéén, “Mukalled”, IA, VIII, 564.

388'de (998) düzenlemiş olduğu bir içki meclisinde kardeşini tevkif ederek⁴² tehlikeyi ortadan kaldırmıştır. Bundan dolayı Ali'nin diğer kardeşi Sinânuddевle⁴³ el-Hasan b. el-Müseyyeb, *el-'Als* denilen yerde el-Mukalled'in karşısına çıkmıştır⁴⁴. Kabilenin ileri gelenlerinin tavassutu ile iki taraf arasında 389 (999) yılında anlaşma yapılmıştır⁴⁵. Ancak anlaşmaya rağmen el-Mukalled'in Enbâr'da bulunan Ebû'l-Hasan b. Mezyed el-Esedî'nin üzerine yürümesinden dolayı⁴⁶ ilişkiler yeniden bozulmuştur. İkili arasında savaş yapılacağı sırada Ali için endişelenen el-Hasan araya girerek Musul'a birlikte girmelerini sağlamıştır⁴⁷. Bir süre sonra Musul'da güvende olmadıklarını düşünen Ali ve el-Hasan kardeşleri el-Mukalled ile yeni bir anlaşma yapmaya karar vermişlerdir. 389'da (998) yapılan anlaşmaya göre, ikisinden birinin diğerinin şehirde bulunmadığı zamanlarda şehre hükmetmesi kararlaştırılmıştır⁴⁸. Uzun süren mücadelelerden sonra Ali 390 (999-1000) yılında vefat etmiş ve bundan dolayı da el-Hasan kardeşinin mülkünü ele geçirmek için harekete geçmiştir⁴⁹. Bunun üzerine el-Mukalled, Irak'a kaçan kardeşi el-Hasan üzerine yürümüş ve iki taraf arasında Sincâr'da yapılan savaşta mağlup olan el-Hasan firar etmek zorunda kalmıştır⁵⁰.

(390) 999'da Dakûkâ ve Hânîcâr gibi Irak'ın önemli şehirlerini ele geçiren⁵¹ el-Mukalled kendisine bağlı Türk gulamlar tarafından 23 Safer⁵² 391 (22 Ocak 1001) tarihinde Çarşamba günü Enbâr'da katledilmiş⁵³ ve daha sonra Enbâr ve Hît arasında bulunan ve Şakbâ⁵⁴ veya Şeyfiyâ olarak adlandırılan bir yerde defnedilmiştir⁵⁵.

2.2. Kırvâş b. el-Mukalled 391-444 (1001-1052)

Ukaylî emiri el-Mukalled'in 391'de (1001) maiyetinde bulunan gulamlar tarafından suikastle öldürülmesinden sonra, emirliğin başına geçmek isteyen oğlu Kırvâş kendisine engel olarak amcaları Ebû'l-Hasan İbn el-Müseyyeb ve Ebû Merh Mas'ab b. el-Müseyyeb'i görmüştür⁵⁶. Ancak amcalarından kurtulmak isterken naibi Ebû'l-Hüseyin Abdullah b. İbrahim b. Şehriveyh ve es-Sindiyye'de bulunan kendi kabilesinden Ebû Mansûr b. Kırâd el-Ledîd'in tahakkümü altına girmiştir⁵⁷. Bir süre sonra Ebû Mansûr'un tutumundan rahatsız olan Kırvâş amcası Hasan ile irtibata geçerek Ebû Mansûr'a karşı anlaşma yapmayı kararlaştırmıştır⁵⁸. Bu anlaşma

42 İlyâ en-Nasîbîni, s. 201; er-Rûzrâverî, VI, 180; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112.

43 İlyâ en-Nasîbîni, s. 202.

44 er-Rûzrâverî, VI, 181; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 112.

45 er-Rûzrâverî, VI, 181.

46 er-Rûzrâverî, VI, 181.

47 er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, s. 113; İbn Haldûn, I, 1630.

48 er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113; Münecçimbaşı, nr. 2102, vr. 344.

49 er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113.

50 er-Rûzrâverî, VI, 182; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 113; İbn Haldûn, I, 1630.

51 Hilâl es-Sâbî *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 24; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ' fî Tarihi'l-Vüzerâ*, nşr: H. F. Amedroz, Leiden 1903, s. 401.

52 İlyâ en-Nasîbîni, s. 202; Hilâl es-Sâbî *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, s. 417.

53 Hilâl es-Sâbî *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, s. 417; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 136.

54 İbnü'l-İmâd, IV, 490.

55 İbn Hallikân, V, 263.

56 İbn Hallikân, V, 263.

57 Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 33; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, s. 418.

58 Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 34; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, s. 418; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 137.

gereğince güçlerini birleştiren taraflar Ebû Mansûr'u Musul'dan uzaklaştırmaya muvaffak olmuşlardır⁵⁹. 392 (1002) yılına gelindiğinde Hasan'ın ölümü ile Kırvâş, rahat bir nefes almış⁶⁰ ve emirliği tek başına yönetmeye başlamıştır.

Kırvâş, emirliğe geçtikten sonra Büveyhîler ile mücadeleye koyularak 392'de (1002) Medâçin'i ele geçirmiş ancak Büveyhîlerin karşı saldırıları sonucunda Medâçin'i aynı yıl içerisinde terk etmek zorunda kalmıştır⁶¹. Büveyhîler bununla da yetinmeyerek Bağdat'ta bulunan Ukayl kabilesine mensup kişileri de cezalandırma yoluna koyulmuşlardır. Bunun üzerine Mezyedîlerden yardım alan Kırvâş, 8 Ramazan 392 (21 Temmuz 1002) tarihinde Bâkermî'de Büveyhî birliklerini mağlup ederek Bağdat'a çekilmelerini sağlamış⁶² ve ayrıca Büveyhîlere ödemekte olduğu vergiyi kesmiştir. Büveyhîler aldıkları mağlubiyeti kabullenmeyerek, Kürt Şâzencân ve el-Câvâniye kabileleri ile 'Annazî emiri Ebû'l-Feth Muhammed b. çAnnâz'dan aldıkları destek ile Zilkade 392'de (Eylül-Ekim 1002)⁶³ Ukaylî ve Mezyedîlerin oluşturdukları ittifak kuvvetlerinin üzerine yürüyerek *Bezîkyâ* adlı mevkiye onları mağlup etmişlerdir⁶⁴.

Kırvâş gün geçtikçe güçlenmiş ve Bağdat'ı ele geçirmenin hesaplarını yapmaya başlamıştır. Arzusunu gerçekleştirmek için de Bağdat'ta bulunan naibi vasıtasıyla Deylemî ve Türk unsurlar arasında ihtilaf çıkarmak için çalışmalarda bulunmuştur⁶⁵. Kırvâş'ın Büveyhîlere karşı kazandığı başarılar ve ulaştığı güç, Abbasî halifesi el-Kadir'in (991-1031) de dikkatini çekmiş, bundan dolayı Halife 396 (1005-1006) yılında Kırvâş'a "*Mu'temidü'd-devle*"⁶⁶ ve "*Zü'l-İzzyen*"⁶⁷ lakabları ile birlikte, Musul, Kûfe ve Sakiyu'l-Fırat'ın yönetimini vermiştir⁶⁸.

Benû Hafâce kabilesi, Ukaylîlerin Büveyhîler ile yapmış oldukları mücadelelerden istifade ederek Ukaylîlere ait olan Fırat'ın doğusundaki toprakları ele geçirmek için akınlarda bulunmuşlardır⁶⁹. Bu yayılcı siyasetin haricinde Büveyhîler ile ittifak kurmaktan da geri durmamışlardır. Bundan dolayı Kırvâş, Muharrem 397 (Eylül-Ekim 1006) yılında Benû Hafâce'nin elinde bulunan Kûfe'yi rahatlıkla ele geçirmiştir⁷⁰. Hafâce kabilesi bunu kabul etmemiş ve Büveyhî komutanlarından Ebû Cafer ile ittifak kurarak Ukaylîler üzerine ani bir baskın düzenlemiş ve birçok esir ile yüklü

59 Said ed-Diveci, *Tarihü'l-Mevsil*, c. I, Matbuatu Mecma'i'l-İlmi'l-Irakî, Bağdat 1982/1402, s. 157.

60 Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 64.

61 Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 49; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, s. 445.

62 Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 50; amlf., *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ'*, 445-446; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 141; K. V. Zettersteen, "Karvaş", IA, Eskişehir 1997, VI, 371-372, s. 371.

63 Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 51.

64 Hilâl es-Sâbî, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 51.

65 ed-Diveci, s. 162.

66 İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. VIII, Matba'atu Dâ'iretu'l-Ma'arifü'l-Osmâniyye, Haydarabad 1358-1359, s. 147; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, tah. ve nşr. Juliette Rassi, Dimaşk 2005, s. 12.

67 İbnü'l-Fuvatî, Ebu'l-Fazl Kemaleddin Abdürrezak b. Ahmed, *Mecma'ü'l-Adâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, V, tah. Muhammed el-Kazim, Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâm, Tahran 1416, s. 327.

68 İbnü'l-Cevzî, VIII, 147.

69 F. Krenkow, "Al-Khafadji", El, (*New Edition*), Leiden/Brill 1997, IV, s. 911.

70 İbnü'l-Esir, el-Kâmil, IX, 161.

miktarda ganimet ele geçirmişlerdir⁷¹. Yenilgiden sonra Kırvâş, Büveyhîler ile temasa geçerek münasebetlerini düzeltmeye çalışmış, bu maksatla da kızını Bahâuddevle'ye vererek akrabalık kurmayı menfaatine daha uygun bulmuştur⁷².

Ukaylî birliklerinin Büveyhî-Hafâce ittifakı karşısındaki mağlubiyetinden Mezyedîler ve Fatımîler istifade etmişlerdir. Nitekim Mezyedîler Kırvâş'a ait adı zikredilmeyen bazı yerleri ele geçirdikleri gibi (Ramazan 397-Mayıs-Haziran 1007)⁷³ Fatımî halifesi el-Hâkim'in (996-1021) görevlendirdiği naibi İsa b. Hılât el-Ukaylî ve ondan sonra tayin edilen Lü'lü el-Beşşârî 399'da (1008-1009) Rakka ve Rahbe'de Fatımî hâkimiyetini tesis etmeyi başarmışlardır⁷⁴.

Kırvâş ile birlikte Ukaylîler de güçlenmiş, Bağdat'ı hâkimiyet altına almak için teşebbüslerde dahi bulunmuşlardır. Bu emellerini gerçekleştirmek için de Bağdat'taki Gayrî-Arap topluluklarla temasa geçerek onları yanlarına çekmeye çalışmışlardır. Abbasîler olası tehlikenin farkına vararak, Ukaylîlere karşı set oluşturmak maksadıyla Hafâce kabilesine Kûfe şehrini vererek Ukaylîlerin Sakiyu'l-Fırat'taki hâkimiyetini sonlandırmıştır⁷⁵. Hafâce kabilesi de Kırvâş'a karşı Hille emiri Dübeyş ile ittifak kurmuş ve bu şekilde bölgede tutunmaya çalışmıştır. Ancak takip edilen bu siyaset, Hille emiri Dübeyş'e ait olan el-Camiçeyn'in Hafâce lideri tarafından yağmalanmasıyla son bulmuştur⁷⁶. Böylece Kırvâş, kendisine karşı oluşan tehlikeli bir ittifaktan kurtulmayı başarmıştır.

Fatımîler, ilk olarak Halife el-Mehdî döneminde (910-934), 301 (913) ve 306 (918)⁷⁷ yıllarında son olarak da 321-324'te (933-936) Mısır'a seferler yapmış ve el-Muizz (953-975) döneminde ise Mısır'a hâkim olmuşlardır⁷⁸. Mısır hâkimiyetinden sonra Filistin ve Suriye'ye doğru yayılmacı bir politika takip ederek Abbasîlere karşı Musul emiri Kırvâş ile yazışmalara başlamışlardır⁷⁹. Yoğun propaganda faaliyetlerinden etkilenen Kırvâş, Fatımî halifesi el-Hâkim'e biat ettiğini açıklamıştır. Buna karşılık da 4 Muharrem 401 (18 Ağustos 1010) tarihinde Cuma günü, el-Hâkim (996-1021) tarafından deriden bir başlık, imame, ipek kumaş, pantolon ve kırmızı terlik gönderilerek Kırvâş taltif edilmiştir⁸⁰. Böylece Musul, Enbâr, Kûfe, Kasr ve Medâ'in'de Fatımîler adına hutbe okunmaya başlamıştır⁸¹. Abbasî Halifesi el-Kadir'in teşebbüsleri neticesinde Kırvâş üzerine ordu gönderilmesinin kararlaştırıldığı bir esnada, telaşa kapılan Kırvâş yaptığı yanlıştan dönerek hutbeyi yeniden Abbasî halifesi el-Kadir adına okutmaya başlamıştır⁸². Bundan dolayı Fatımîler Musul ve

71 Hilâl es-Sâbi, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem*, VII, 54.

72 ed-Diveci, s. 161.

73 İbnü'l-Cevzi, VII, 234.

74 İbn Haldûn, I, 1631.

75 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 275.

76 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 303.

77 Hasan İbrahim Hasan, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye f'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire 1981, s. 85.

78 Aydın Çelik, *Fatımîler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ 2008, s. 19-21.

79 Hasan, s. 228.

80 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, s. 53-54.

81 el-Azîmî, s. 320; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 180; Makrizî, II, 126.

82 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 180; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, 53-57.

çevresini yağmalatarak Kırvâş'ı cezalandırmaya çalışmışlardır⁸³.

Kırvâş'ın karşı karşıya kaldığı problemlerden biri de aynı kabileden olan Ukberâ emiri Ebû Sinan Garib b. Muhammed b. Makn'ın 411'de (1020) Hille emiri Dübeys ve Bağdat askerleri ile birlikte Musul üzerine yürümesi olmuştur⁸⁴. Müttelik kuvvetlere karşı duramayan Kırvâş, yaptığı mücadelede mağlup olarak esir düşmüş⁸⁵ daha sonra bir yolunu bularak firar edip daha önceleri mücadele ettiği Hafâce kabilesi ile birlikte hareket etmeyi tercih etmiş, ancak malları bu kabile fertleri tarafından yağma edilmiştir⁸⁶. Ebû Sinan Garib 421'de (1030) Büveyhîlerden aldığı destekle yeniden Kırvâş'ın mütteliklerinden Ebû'l-Müseyyeb Râfiç b. el-Hüseyyin'in elinde bulunan Tîkrît'e saldırmıştır. Ebû'l-Müseyyeb Râfiç ise Musul'a giderek Kırvâş'tan aldığı destekle *ed-Dukke*'de Ebû Sinan Garib'i mağlup etmiş, ancak Kırvâş'ın tavassutu ile iki taraf arasında anlaşma yapılmıştır⁸⁷. Ebû Sinân Garib b. Muhammed b. Makn, 425'te (1033-1034) vefat edince, yerine geçen oğlu Ebû Reyhân ise babasının vefatından sonra Musul'a giderek Kırvâş'ın hizmetine girmiştir⁸⁸.

Büveyhîlerden kaçarak Ukaylilere sığınan el-Esîr çAnber el-Hâdim'in Kırvâş tarafından önemli mevkilere getirilmesine karşı çıkan Ukaylî ailesinden Necdetüddeve Mervân b. Kırâd, Râfiç b. el-Hüseyyin ve Kırvâş'ın kardeşi Ebû'l-Fazl Bedrân b. el-Mukalled 417'de (1026-1027) isyan etmişlerdir⁸⁹. Beled yakınlarında asilere karşı koyamayan Kırvâş, anlaşma yaparak kardeşi Bedrân'a Nusaybin şehrinin idaresini vermiştir⁹⁰. Bedrân'ın Nusaybin'e tayin edilmesinden hemen sonra, Mervânî emiri Nasruddevle 418'de (1027-1028) Nusaybin üzerine yürüyerek şehri ele geçirmiştir⁹¹. Ancak Bedrân 419'da (1028) Nusaybin üzerine yeni akın yapmasına rağmen Nasruddevle'ye karşı başarılı olamayacağını düşünerek Nusaybin'e karşı sürdürdüğü muvaffakiyetsiz saldırıları durdurmuştur⁹². Bedrân'ın Nusaybin'e karşı gerçekleştirdiği saldırıların bitmesinden sonra Kırvâş kızı Seyyide'yi Nasruddevle ile evlendirerek akrabalık yoluyla Mervânîler ile ilişkilerini geliştirmiştir. Bir süre sonra Nasruddevle'nin yeni bir evlilik yapmasından dolayı Kırvâş'ın kızı Seyyide, Musul'a geri dönmüş ve taraflar arasındaki ilişkiler yeniden bozulmuştur⁹³. Kırvâş, kızının mihrî olarak Nasruddevle'den yirmi bin dinar ve kardeşi Bedrân için de Nusaybin ve Cezîre'yi isteyince, Nasruddevle olumsuz cevap vermiştir. Bundan dolayı Kırvâş ve kardeşi Bedrân, Nasruddevle üzerine seferler yapmış fakat herhangi bir netice alınamamasına rağmen Nasruddevle mücadelelerinin uzun sürmesinden

83 es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefiyât*, c. XIV, tah. Ahmed el-Arnâvûd-Terkî Mustafa, Dâru Ahyâ'it-Turâsî'l-Arabiyye, Beyrut 1420/2000, s. 175.

84 Ebû'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müyyed İmadeddin, *Tarihu Ebû'l-Fidâ (el-Müsemâm el-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer)*, c. I, tah. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997, s. 502.

85 İbn Haldûn, I, 1632.

86 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 249.

87 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 311.

88 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, c. XII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995, s. 118.

89 İbn Haldûn, I, 1632..

90 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 274.

91 İbn Şeddâd, III/I, 130.

92 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 282; İbn Haldûn, I, 1633.

93 İbn Şeddâd, III/I, 355.

dolayı Kırvâş'ın kızının mihrî için on beş bin dinar ile tabiiyet vergisi vermeyi kabul etmiştir⁹⁴. Bunların yanı sıra ısrarlı tutumunu devam ettiren Bedrân'a 421 (1030) yılında Nusaybin'i de vermek zorunda kalmıştır⁹⁵.

2.2.1. Oğuz İstilas ve Kırvâş

Kırvâş'ın karşı karşıya kaldığı en önemli hadiselerden biri de hiç şüphesiz Oğuzların el-Cezîre'deki faaliyetleri ve Musul'u istilas olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin atası ve devlete adını veren Selçuk'un vefatından sonra yerine geçen oğlu Arslan Yabgu 416 (1025) tarihinde Gazneli Mahmud tarafından tevkif edilerek Hindistan'da bulunan Kalincar Kalesi'ne hapsedilmiş ve 1032 yılında ölene kadar da burada hapiste tutulmuştur⁹⁶. Arslan Yabgu'nun tevkif edilmesinden sonra ona bağlı on bin kişilik bir Türkmen topluluğu, öncelikle Kirman'a gitmiş, ardından da İsfahan hâkimi Alauddevle b. Kâkûye ile savaşarak Azerbaycan'a geçmişlerdir⁹⁷. Gazneli Mahmud'tan izin alarak Horasan'a geçenler ise bir süre sonra yağmalara başlamış ve bundan dolayı halkın şikâyetleri artınca, 418'de (1028) bizzat Gazneli Mahmud'un yaptığı seferde, söz konusu Oğuzlardan dört bin kadarı öldürülmüştür⁹⁸.

Mahmud'un ölümünden (421/1030) sonra ortaya çıkan taht kavgasında, Oğuzların desteğini alan Mesud galip gelerek Gazneli Devleti'nin tahtına çıkmıştır⁹⁹. Bozgunculuk yapmamaları karşılığında, Gazneli topraklarına yerleşmelerine müsaade edilen Oğuzlar, taşkınlıklarını sürdürdükleri için üzerlerine gönderilen Taş Ferrâş adlı Gazneli komutan, Yağmur dâhil olmak üzere Oğuzların ileri gelenlerinden birçoğunu ortadan kaldırmıştır (423/1031-1032)¹⁰⁰. Gaznelilerin artan baskılarından dolayı¹⁰¹ Boğa, Göktaş, Mansur ve Dana komutasındaki Oğuzlar 427'de (1036) batıya ilerleyerek Azerbaycan'da bulunan Vehsudân'ın hizmetine girmişlerdir. Ancak burada da yağma faaliyetlerini sürdürdüklerinden 429'da (1037-1038) Vehsudân tarafından tenkil edilmişlerdir. Bundan dolayı Boğa adlı emirin komutasında bulunanlar, Rey taraflarına geçmiş, Mansur ve Göktaş'ın liderlik ettiği birlikler ise 430'da (1038-1039) Hemedan üzerine yürüyerek şehri Ebû Kalicâr b. Alauddevle b. Kakûye'den almışlardır¹⁰². Vehsudân 432'de (1040-1041) davet ettiği Oğuzların bir kısmını hile ile ortadan kaldırdığı için Urmiye'de bulunan Oğuzlar, Hakkarî taraflarına gitmiş, burada yaptıkları mücadelelerde ciddi kayıplar vererek çevreye dağılmışlardır¹⁰³. İbrahim Yınal'ın 433'te (1041) Rey'e doğru ilerlemesinden dolayı Selçuklulara tabi olmak istemeyen el-Cibâl'da bulunan Oğuzlar ise ez-Zevzân üzerindeki kayalıklardan geçerek Cezîretu İbn Ömer'e yani bugünkü Cizre'ye kadar ulaşmışlardır. Boğa,

94 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 306; İbn Şeddâd, III/1, 130.

95 Abdurrahkib Yusuf, ed-Devletü'l-Dustekiyye, (el-Kısmu's-Siyâsi), Bağdat 1972, s. 57.

96 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 291-292.

97 en-Nuveyrî, Şihâbeddin Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnu'l-Edeb*, c. XXVI, tah. Necib Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşli Fevvâz, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004, s. 156.

98 İbn Haldûn, I, 1633.

99 M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 41.

100 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 293.

101 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 296.

102 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 296; İbn Haldûn, I, 1633.

103 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 298; İbn Haldûn, I, 1633.

Anasioğlu ve adı zikredilmeyen bazı Oğuz beylerinin başında bulunduğu Oğuzlar da Kardâ, Bazedbdâ, Fişâbûr, el-Hasaniyye ve Hâbûr gibi Diyâr-ı Bekr bölgesi dahilinde bulunan şehirleri yağmalamışlardır¹⁰⁴.

Diyâr-ı Bekr'de faaliyetlerini yoğunlaştıran Oğuzların bir kısmı Buka ve Anasioğlu gibi komutanların maiyetinde Diyâr-ı Bekr bölgesindeki Mervanî topraklarına saldırılarda bulunurken¹⁰⁵ diğer bir kısmı da Nusaybin, Sincâr ve Cezîretu İbn Ömer çevresinde saldırılarda bulunmuşlardır. Mansur b. Kızıoğlu'nun başında bulunduğu Oğuzlardan bir topluluk da Süleyman b. Nasrüddevle'nin elinde bulunan Cezîretu İbn Ömer üzerine yürüyerek şehri muhasara etmişlerdir¹⁰⁶. Ancak Mansur, Süleyman tarafından tertip edilen bir ziyafet esnasında hile ile tevkif edilmiştir¹⁰⁷. Mansur'un tutuklanmasından sonra Kırvâş Fenek Kalesi'nde mukim el-Beşneviyye, Kürt kabilesinden aldığı yardım ile Oğuzları mağlup etmiştir¹⁰⁸. Oğuzların baskıları artınca Nasruddevle yağmaları durdurmaları karşılığında Mansur'u serbest bırakma vaadinde bulunmuştur¹⁰⁹. Bunun kabul edilmesinden sonra Mansur 435'te (1043-1044) serbest bırakılmıştır¹¹⁰. Mansur'un serbest bırakılmasına rağmen Oğuzlar; Mervanilerin ve Ukaylilerin elinde bulunan topraklarda baskılarını sürdürmeye devam etmişlerdir¹¹¹.

Mansur'un tevkif edildiğini haber alan Ukaylî emiri Kırvâş Oğuzlara karşı saldırılara geçmiştir¹¹². Bundan dolayı Oğuzlar Musul önlerine gelerek şehri kuşatmışlardır. Kırvâş ise kuşatmanın kaldırılması için üç bin dinar, bunun kabul edilmemesi üzerine de on beş bin dinar teklif etmiştir. Oğuzlar teklifi kabul etmelerine rağmen Kırvâş'ın mezkur meblağı toplamasını beklemeden saldırıya geçmiş ve bir gün süren savaşta Kırvâş mağlup olarak¹¹³ gizliden Musul'u terk etmek zorunda kalmıştır¹¹⁴. Kırvâş'ın ayrılmasından sonra Oğuzlar, ele geçirdikleri şehri on iki gün boyunca yağmalamışlardır¹¹⁵. Musul'un istilasından sonra es-Sinn şehrine gelen Kırvâş, çevrede bulunan Büveyhî, Mezyedî ve Annazîlerden yardım talebinde bulunmuştur¹¹⁶. Aldığı destekle 20 Ramazan 435 (22 Nisan 1044) tarihinde Re'su'l-Eyyil'de Oğuzlar'ı mağlup etmiş¹¹⁷ ve mağlup olan Oğuzlar ise Diyâr-ı Bekr ve Armenia'ya doğru çekilmişlerdir¹¹⁸.

104 İbn Haldûn, I, 1633.

105 el-Azimî, s. 335.

106 Süheyl Zekkâr, *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, c. I, Dimaşk 1415/1995, s. 89.

107 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 298 İbn Haldûn, I, 1633.

108 el-Azimî, s. 335; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 298; İbn Haldûn, I, 1633; ed-Divecî, s. 162.

109 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 299.

110 el-Azimî, s. 336.

111 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 299.

112 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 300; Baybars el-Mansurî, (Rükneddin el-Emir), *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, Feyzullah Efendi, nr. 1459, vr. 59.

113 İbn Haldûn, I, 1634.

114 Abû'l-Farac Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî (İbnü'l-İbrî), *Abû'l-Farac Tarihi* I, (Süryanice'den İngilizceye trc. Ernest A. Wallis Budge), (Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1987, s. 300.

115 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 300; İbn Haldûn, I, 1634.

116 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 301; İbn Haldûn, I, 1634; Nevzat Keleş, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, Ed. Fatih Dalgacı, İstanbul 2014, s. 46.

117 İbnü'l-İmâd, IV, 492.

118 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 302; İbn Haldûn, I, 1634.

2.2.2. Kırvâş'ın Bağdat'taki Dâhilî Olaylara Müdahalesi

Bağdat'ta siyasi istikrarsızlıktan kaynaklanan sebeplerden dolayı 'Ayyâr ve Şuttâr adı verilen yağmacılar türemiş ve zamanla da güçlenmişlerdir. el-Burcumî adında bir 'Ayyâr'ın sebep olduğu yağmalardan dolayı Abbasî Halifesi, Kırvâş'tan yardım talebinde bulunmuştur¹¹⁹. Bunun üzerine Kırvâş, 16 Ramazan 425 (4 Ağustos 1034) tarihinde evine davet ettiği el-Burcumî'yi hile ile yakalatarak ortadan kaldırmıştır¹²⁰. el-Burcumî'nin öldürülmesi halk tarafından memnuniyet ile karşılanmış ve buna bağlı olarak Kırvâş'ın Bağdat'taki şöhreti de artmıştır¹²¹.

Kırvâş'ın Bağdat'ın dâhilî işlerine müdahil olmasını kolaylaştıran hususlardan biri Büveyhî ailesi arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve diğeri de Türk-Deylemî askerler arasındaki mücadeleler olmuştur. Kırvâş'ın, kızı Cebire'yi 408 (1017-1018) yılında elli bin dinar mehir karşılığında Büveyhî emirlerinden Sultanuddevle'ye vermesi,¹²² şüphesiz Büveyhî ailesi içinde yaşanan çekişmelere müdahil olmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim Büveyhî hükümdarı Celâluđdevle'nin (1025-1044) Türklerden oluşan ordu mensupları ile yaşadığı problemler¹²³ ve askerlerin mevcut hükümdara karşı, ailenin diğer mensuplarını desteklemeleri dahili kaosu daha da büyütüştür¹²⁴. Celâluđdevle'nin kardeşi Ebû Kâlicâr bu Türk komutanlardan Barstogan ile ittifak kurarak Bağdat'ı ele geçirmeye çalışmıştır. Celâluđdevle de kardeşine karşı Ukaylî emiri Kırvâş ve Mezyedî emiri Dübeys'ten yardım olarak mücadele etmiş¹²⁵ ve sonuç olarak 428'de (1036-1037) Celâluđdevle ve Ebû Kâlicâr arasında anlaşma yapılmıştır¹²⁶. Celâluđdevle, 431'de (1039-1040) Bağdat'taki Türk askerlerin baskılarından dolayı yeniden Ukaylî emiri Kırvâş ve Hille emiri Dübeys'ten yardım istemiş, ancak yardım ulaşmadan taraflar arasında anlaşma yapılmıştır¹²⁷. Bunların yanı sıra Celâluđdevle'nin de zaman zaman Ukaylî ailesi arasındaki mücadelelere müdahil olduğu anlaşılmaktadır¹²⁸.

3.3. Ebû Kâmil Bereket b. el-Mukalled Dönemi (442-443/1050-1052)

440 (1048-1049) yılından itibaren¹²⁹ Kureyş b. Bedrân'ın kıskırtmaları neticesinde Kırvâş ile kardeşi Ebû Kâmil Bereket arasında ihtilaflar oluşmaya başlamış ve zamanla da artmıştır¹³⁰. İki taraf arasında oluşan düşmanlık 12 Muharrem 441 tarihinde (16 Haziran 1049) tarihinde Babu'n-Nisâ'da savaşa dönüşmüş¹³¹ ve

119 Sibt İbnü'l-Cevzi, Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti* 395-411/1004-1021, tah. ve nşr. Juliette Rassi, Dimaşk 2005, s. 364.

120 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 336; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân*(345-447), 363.

121 İbnü'l-Cevzi, VIII, 79.

122 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti* 395-411/1004-1021, s. 135.

123 en-Nuveyrî, XXVI, 147.

124 en-Nuveyrî, XXVI, 147.

125 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 346; en-Nuveyrî, XXVI, 147; İbn Kesîr, XII, 126; Zetterstéen, "Karvaş", İA, VI, 371.

126 en-Nuveyrî, XXVI, 147.

127 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 368.

128 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 374-375.

129 İbnü'l-İmâd, IV, 492.

130 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 419; İbn Hallikân, V, 267; İbn Haldûn, I, 1636; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121.

131 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 420; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121; Münecçimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

yapılan savaşta Ebû Kâmil kardeşi Kırvâş'ı esir alarak Musul'a göndermiştir¹³². Bir süre sonra 442 (1050) yılında Kırvâş'ın hürriyetini tamamen kısıtlayarak yönetime hâkim olmuştur¹³³. Ancak Ebû Kâmil Bereket Büveyhiler ile mücadele etmek için gittiği Tikrî'te, daha önce Oğuzların Musul'u ele geçirdikleri esnada almış olduğu yaranın nüks etmesinden dolayı Ramazan 443'te (Ocak 1052) vefat etmiş ve burada el-Hızır adı verilen türbeyle defnedilmiştir¹³⁴.

3.4. Kureyş b. Bedrân Dönemi 443-453 (1052-1061)

Ebû Kâmil'in vefatından hemen sonra toplanan Ukaylî ileri gelenleri onun yerine Nusaybin emiri olan Alemuddin Ebu'l-Me'âlî Kureyş b. Bedrân'ın Ukaylîlerin emirliğine getirilmesini kararlaştırmışlardır¹³⁵. Kureyş ilk iş olarak tehlike olarak kabul ettiği amcası Kırvâş'ı tevkif ettirerek Musul'a bağlı el-Cerrâhiyye Kalesi'ne hapsedirmiştir¹³⁶. Kureyş'in emirliğe geçmesinden kısa bir süre sonra Kırvâş Receb 444 (Ekim-Kasım 1052) vefat etmiştir¹³⁷. Hapiste eceliyle¹³⁸ öldüğü veya Kureyş'in huzuruna getirilerek burada öldürüldüğü¹³⁹ yönünde farklı bilgiler bulunmaktadır. Nasıl, nerede veya kim tarafından öldürüldüğüne dair ihtilaflar bulunmasına rağmen Garsunî'nin ifadesiyle kan dökücü ve kindar¹⁴⁰ bir yapıya sahip olan Kureyş'in emirlikte engelleri ortadan kaldırmak için bu yola tevessül etmiş olabileceği düşünülmektedir.

3.4.1. Fatimî ve Selçuklu Kuvvetleri Karşısında Kureyş b. Bedrân

Fatimîler Mısır'a hakim olduktan sonra mücavir şehir ve ülkelere birtakım dâiler göndermek suretiyle siyasi-dini propaganda faaliyetlerini yoğunlaştırmışlardır. Fatimîlerin Ukaylîler ile ilişkileri açısından en önemli şahsiyet, Fatimîler için İran'da dâilik yapmış olan el-Mü'eyyed fî'd-Dîn Hibetullah eş-Şirazî'dir. Şiraz'da, yaklaşık olarak 390 (1000) yılında İsmailî bir aile içerisinde dünyaya gelen¹⁴¹ el-Mü'eyyed, babası Musa b. Davud'un vefatından sonra Fars bölgesinin dâiliğine getirilmiştir¹⁴². Ahvâz'da 1042'de Fatimîler adına hutbe okuttuğundan¹⁴³ Abbasî halifesi el-Ka'im'in (1031-1075) baskıları ile bulunduğu Şiraz'ı terk ederek Kahire'ye gitmek zorunda kalmıştır¹⁴⁴. Mısır'a ulaştıktan sonra Fatimî veziri el-Yâzûrî tarafından Divânü'l-İnşâ

132 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 420; İbnü'l-İmâd, IV, 492; İbn Haldûn, I, 1636; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121.

133 İbn Haldûn, I, 1636; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 121; es-Safedî, *el-Vâfi*, XIV, 176.

134 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 439; el-Ömerî, Şihâbüddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, c. XXVI, tah. Kamil Süleyman el-Cebûrî-Mehdî en-Necm, Beyrut 1971, s. 240.

135 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 439; Ebû'l-Fidâ, I, s. 526; el-Ömerî, XXVI, 240.

136 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 439; Ebû'l-Fidâ, I, 526; el-Aynî, nr. 2317, vr. 25; İbn Haldûn, I, 1637.

137 İbnü'l-Fuvâtî, V, 327.

138 İbnü'l-İmâd, IV, 492; İbn Hallikân, V, 267.

139 Ebû'l-Fidâ, I, 527; es-Safedî, *el-Vâfi*, XIV, 176.

140 Sibt İbnü'l-Cevzi, Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtü'z-Zemân fi Tarihi'l-Âyân(1056-1086)*, tah. ve nşr: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1968, s. 70-71.

141 Verena Klemm, *Memoirs of a Mission, The Ismaili Scholar, Statesman and Poet al-Mu'ayyad fî'd-Din al-Shirazi*, London 2003, s. 2.

142 Tahera Qutbuddin, *al-Mu'ayyad al-Shirazi and Fatimid Da'wa Poetry, A case of Commitment in Classical Arabic Literature*, Leiden-Boston 2005, s. 23.

143 el-Mü'eyyed fî'd-Dîn Hibetullah Ebî İmrân Musa eş-Şirazî, *Müzekkerât-ı Dâ'î'ü'd-Du'âtü'd-Devleti'l-Fâtmiyye*, tah. ve şerh: Arif Tâmir, Müessesetu İzzeddin, Beyrut 1403/1983, s. 79-80.

144 el-Mü'eyyed, s. 95-102.

başkanlığına getirilmiştir¹⁴⁵. Tuğrul Bey'in (1040-1063), 447 (1055) yılında Bağdat'a girmesinden sonra isyan ederek el-Cezîre'ye çekilen Arslan el-Besâsîrî'ye Fatimîlerin göndermiş olduğu yardım heyetinin başında yer almıştır¹⁴⁶. Ukaylî emiri Kureyş'i el-Besâsîrî ile birlikte hareket etmeye ikna etmiştir. İbrahim Yınal isyanından dolayı Tuğrul Bey'in Bağdat'ı terk etmesinden sonra el-Besâsîrî ve Kureyş, Bağdat'ı ele geçirmiş ve Şiî Fatimîler adına hutbe okutmuşlardır¹⁴⁷. Böylece verilen görevi başarılı bir şekilde eda eden el-Mü'eyyed Kahire'ye dönmüştür¹⁴⁸.

Selçuklular, 442 (1050) yılında İsfahan'ı alarak başkent yaptıktan¹⁴⁹ bir yıl sonra 443'te (1051) Kirman'ı, 446'da (1054) Azerbaycan'ın başkenti Tebriz'i hâkimiyetleri altına almışlardır¹⁵⁰. Bu fetihlerin devamında 446'da (1054) Erciş, Bargiri (Muradiye)¹⁵¹, Arcke'yi (Adilcevaz) ele geçirmiş¹⁵² ve sonrasında dahili ihtilaflardan dolayı Tuğrul Bey Bağdat'ta yönelmiştir. Bu esnada Ukaylî emiri Kureyş de Tuğrul Bey'e karşı koyamayacağını düşünerek ona bağlılığını bildirmiştir¹⁵³. Nitekim 447'de (1055) Tuğrul Bey, Bağdat'a gideceğini ilan ettikten sonra¹⁵⁴ endişeye kapılan el-Besâsîrî, Bağdat'ı terk ederek¹⁵⁵ Rahbe'ye geçmiştir¹⁵⁶. Burada Fatimîlerden aldığı destek ile Selçuklulara karşı askerî birlikler toplamaya başlamıştır.

Ukaylî emiri Kureyş, Selçuklu kuvvetlerinin yanında yer alırken kardeşi Mukbil de Oğuzların 1042 yılında Musul'da Ukaylîlere uyguladığı şiddetten dolayı kardeşini eleştirerek el-Besâsîrî ile birlikte hareket etmiştir¹⁵⁷. El-Besâsîrî Fatimîlerden almış olduğu destek kuvvetleri ile Musul'a doğru ilerlemiş,¹⁵⁸ Kureyş'in de içinde yer aldığı Selçuklu birliklerini 448'de (1056-1057) mağlup ederek çok az bir sayı ile onların geri çekilmelerini sağlamıştır¹⁵⁹. Dağınık bir vaziyette bulunan Selçuklu birlikleri, Sincâr önlerine geldiklerinde halkın saldırı ve hakaretlerine maruz kalmışlardır¹⁶⁰. Ukaylî emiri Kureyş ise bu mağlubiyetten sonra el-Besâsîrî'nin saflarına katılarak hakim olduğu Musul'da Fatimî Halifesi el-Mustansır adına hutbe okutmuştur¹⁶¹.

145 el-Mü'eyyed, s. 121.

146 ez-Zirkilî, Hayreddin, *el-A'lâmu Kamûsi Terâcim*, II, Dârü'l-İlmi'l-Melâîyin, Beyrut 2002, s. 29; I. Poopawala, "al-Mu'ayyad fi'l-Din", *El*, (New Edition), Leiden/Brill 1993, VII, 270, s. 271.

147 el-Mü'eyyed, s. 219.

148 el-Mü'eyyed, s. 16.

149 el-Aynî, nr. 2317, vr. 14.

150 en-Nüveyrî, XXVI, 166.

151 İskender Fayiz Necib, *Ermeniyye Beyne'l-Bizaniyyin ve'l-Etraku's-Selâcîkâ(392-463/1000-1071)*, *fi Musannıfı Aristakes el-Lestikretî*, Dârü'l-Fikri'l-Cami'i, İskenderiye 1983, s. 47.

152 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, I, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 38.

153 Zekkâr, *Medhal İla Tarihi'l-Hurûb's-Salibiyye*, I, 94.

154 en-Nüveyrî, XXVI, 166.

155 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 462; "Besâsîrî", İA, c. II, Eskişehir 1997, s. 56.

156 İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. V, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992, s. 59.

157 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), 4.

158 Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzi'nin Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII(22), Ankara 1997, s. 12.

159 el-Mü'eyyed, s. 172; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 12.

160 el-Mü'eyyed, s. 172.

161 Makrizî, II, 234; el-İsfahânî, İmâduddin Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *Tarihu Devleti Al-ı Selcûk*, tah. Yahya Murad, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2004, s. 31.

Kutalmış'ın mağlup olması ve akabinde maruz kaldığı kötü muameleden dolayı Tuğrul Bey 448'de (1057) Musul üzerine yürüyerek¹⁶² şehri Ukaylî emiri Kureyş'ten almış¹⁶³ ve bölgeyi Hezâresb b. Tengir b. Iyyâd'a ikta olarak vermiştir¹⁶⁴. Tuğrul Bey'in kararlı tutumu karşısında Kureyş, Hezâresb'in tavassutu sayesinde affedilmiştir¹⁶⁵. Daha sonra Sincar halkını da cezalandıran Tuğrul Bey, Zilkade 449'da (Aralık-Ocak 1057-1058) Musul ve Sincâr'a kardeşi İbrahim Yınal'ı tayin ederek Bağdat'a geri dönmüştür¹⁶⁶.

Musul idaresi esnasında İbrahim Yınal Fatımîlerin kıskırtması ile isyan etmiş¹⁶⁷ ve Musul'u terk etmiştir¹⁶⁸. Halifenin aracılığı ile İbrahim Yınal isyandan vazgeçerek Bağdat'a getirilmiş ve problem bu şekilde çözülmüştür¹⁶⁹. İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılmasından sonra el-Besâsîrî ve Ukaylî emiri Kureyş 450 yılında (1058) Tuğrul Bey'in naibi İnanç Bey'in elinde bulunan şehri muhasara etmişlerdir¹⁷⁰. Bunun üzerine Tuğrul Bey İbrahim Yınal'ı el-Besâsîrî ve Kureyş'in tehdidi altında bulunan Musul'a göndermiştir¹⁷¹. Fakat bu esnada Musul, el-Besâsîrî ve Kureyş tarafından ele geçirilmiş, hutbe de Fatımîler adına okutulmaya başlanmıştır¹⁷². Bölgede meydana gelen hadiselerin Selçuklular açısından tehlikeli bir boyuta ulaşmasından dolayı Tuğrul Bey, bizzat Musul üzerine yürüme kararı almış,¹⁷³ bunu duyan el-Besâsîrî ve Kureyş şehirden uzaklaşmışlardır¹⁷⁴. Savunmasız kalan şehri ele geçiren Sultan, el-Besâsîrî ve Kureyş'i takip ederek Nusaybin önlerine geldiğinde İbrahim Yınal'ın isyan ettiğini öğrenip onun ardından Hemedân'a gitmiştir¹⁷⁵. Selçuklu aile üyeleri arasında yaşanan saltanat kavgasından faydalanmak isteyen el-Besâsîrî ve Kureyş 8 Zilkade 450 tarihinde (27 Aralık 1058) Bağdat'a girerek Fatımîler adına hutbe okutmuş¹⁷⁶ ve Halife el-Ka'im'i de Hadîsetu çAne'ye göndererek Muhâriş el-Bedevi'ye teslim etmişlerdir¹⁷⁷.

İbrahim Yınal, Tuğrul Bey ile girdiği saltanat mücadelesinde mağlup olmuş ve 9 Cemaziyyülahir 451 (Temmuz 1059) tarihinde yayının kirişi ile boğdurularak¹⁷⁸ ortadan kaldırmıştır. Daha sonra Tuğrul Bey işgal altında bulunan Bağdat üzerine yürümüştür¹⁷⁹. Bunun üzerine el-Besâsîrî ve Kureyş de korkuya kapılarak şehri

162 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 14; en-Nüveyrî, XXVI, 169.

163 Sadreddin el-Hüseynî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nasir İbn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999, s. 12.

164 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 476.

165 en-Nüveyrî, XXVI, 169; Aynî, nr. 2317, vr. 33; Münecceimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

166 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 23; Ebû'l-Fidâ, I, 527; en-Nüveyrî, XXVI, 169.

167 el-Mü'eyyed, s. 217-219.

168 Klemm, s. 84.

169 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 27; en-Nüveyrî, XXVI, 170.

170 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 29.

171 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 29.

172 el-Mü'eyyed, s. 172-173; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 484; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 30; Makrizî, II, 253.

173 Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, 312; İbn Haldûn, I, 1639.

174 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 31; Makrizî, II, 253.

175 el-Azimî, s. 342; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 484; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 31.

176 el-Mü'eyyed, s. 222.

177 el-Mü'eyyed, s. 222; el-Azimî, s. 342.

178 İbnü'l-Kalânîsi, *Târîhu Dimaşk* 360-555 h. tah. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1403/1983, s. 149.

179 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 489; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 50.

terk etmişlerdir. Tuğrul Bey 11 Zilkade 451'de (19 Aralık 1059) Bağdat'a girerek halifeyi tahtına oturtmuştur¹⁸⁰. Bu gaileyi ortadan kaldıran Sultan, Kureyş'i Halife'ye bağlılığını bildirmesi ve haraç vermesi karşılığında yerinde bırakmıştır¹⁸¹.

'Alemüddîn Ebû'l-Me'âlî¹⁸² unvanına sahip olan Ukaylî emiri Kureyş b. Bedrân, 51 yaşında, 453/1061'de¹⁸³ Nusaybin'de¹⁸⁴ vebadan ölmüş¹⁸⁵ ve Nusaybin'de defnedilmiştir¹⁸⁶.

3.4. Müslim b. Kureyş 453-477 (1061-1085)

Kureyş b. Bedrân'ın vefatından sonra Fahruddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr'in desteği ile Ebû'l-Mekârim Müslim b. Kureyş emirlik makamına getirilmiştir¹⁸⁷. Müslim amcası Mukbil'in muhalefetini ortadan kaldırdıktan sonra, Tuğrul Bey'in 455 (1063) yılındaki ölümünü¹⁸⁸ fırsat bilerek Bağdat'ta önemli bir mevki kazanma arzusuna kapılmıştır¹⁸⁹. Ancak Alp Arslan'ın (1064-1072) Selçuklu tahtına geçerek kısa sürede dâhilî durumu toparlaması karşısında, Selçuklulara tabi olmaktan başka bir seçenek bulamamıştır¹⁹⁰. Bu maksatla hâkim olduğu toprakları muhafaza etmek için Alp Arslan'ın huzuruna gitmeye karar vermiştir. Vezir Nizamülmülk aracılığıyla 458 (1066) yılında Alp Arslan ile yapılan görüşme sonucunda Musul'un yanı sıra Enbâr, Hît, Harbâ, es-Sinn ve el-Bevâzic'in idaresi Müslim'in uhdesinde bırakılmıştır¹⁹¹.

Selçuklu ümerasından Tacülmülk Hezâresb'in 462'de (1069-1070) vefatından sonra¹⁹² Ukaylî emiri Müslim, Sultan'ın kız kardeşi Safiye Hatun¹⁹³ (Hezâresb'in dul kalan eşi) ile evlenmek suretiyle Selçuklular ile akrabalık kurmuştur¹⁹⁴. Akrabalık ilişkilerinin kurulmasına rağmen Müslim'in Selçuklular ile münasebetleri pek dostane olmamıştır ve bundan dolayı da zaman zaman toprakları Selçuklu emirlerinin saldırılarına maruz kalmıştır. Müslim Selçuklular ile münasebetlerini düzeltmek için Hemedân'a gitmeye karar vermiş, henüz yola revan olmuşken iken Alp Arslan'ın ölüm haberini almış, ancak buna rağmen yoluna devam ederek 465'te (1073) Hemedân'a ulaşmıştır¹⁹⁵. Melikşah'ın (1072-1092) amcası Kavurd'a karşı verdiği taht mücadelesi

180 İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehîr, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, c. I, Matba'atü'l-Haydariyye, el-Necef, 1389/1969, s. 506; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 60.

181 İbnü'l-Ezrâk, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, *Târihu'l-Fârikî ed-Devletu'l-Mervâniyye*, tah. Bedevi Abdullatif Avvad), *Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnanî*, Beyrut 1974, s. 157.

182 İbnü'l-Fuvatî, I, 546; es-Safedî, *el-Vâfî*, XIV, 178.

183 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 71; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 33.

184 İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, X, 33; İbn Hallikân, V, 267.

185 İbn Hallikân, V, 267.

186 İbn Haldûn, I, 1639; Münecçimbaşı, nr. 2102, vr. 345.

187 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 33-34; Ebu'l-Fidâ, I, 537; İbn Haldûn, I, 1639; İbn Hallikân, V, 267.

188 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 41; en-Nüveyrî, XXVI, 174..

189 İbn Hallikân, V, 267..

190 Ali Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan dönemi", *Belgeler*, XIX (23), Ankara 1989, s. 6.

191 Sevim, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Alp Arslan Dönemi", 13; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 60.

192 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 68; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 141.

193 İbn Vâsil, Cemâleddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, tah. Cemâleddin eş-Şeyyâh, *Dârü'l-Fikri'l-Arabî*, Kahire, ts.s. 23; İbn Haldûn, I, 1642.

194 el-Bundârî, *Zübdetü'l-Nusra ve Nuhbetü'l-Usrâ (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 36.

195 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 160-161.

esnasında Hemedân'da bulunan Müslim de Kavurd ile mücadele etmiş ve Sultan'ın galip gelmesinde önemli rol oynamıştır¹⁹⁶.

3.4.1. Ukayflilerin Kuzey Suriye Faaliyetleri

Kavurd'un çıkardığı isyanı bastırdıktan sonra Müslim ülkesine dönerek Suriye'deki siyasî gelişmeler ile yakından ilgilenmeye başlamıştır. Kuzey Suriye'deki Türkmen topluluklarının başında bulunan Atsız'ın 469'da (1077) Kahire önlerinde Fatimîlere mağlup olarak geri çekilmesinden sonra, Melikşah tarafından Suriye'ye gönderilen Tacüddevlé Tutuş'a Müslim'in yardımcı olarak görevlendirilmesi,¹⁹⁷ Kuzey Suriye'deki emellerini gerçekleştirmeyi arzulayan Müslim'e bir fırsat oluşturmuştur. Müslim, 470'te (1078) Bizanslılardan Menbic'i alarak¹⁹⁸ Tutuş ile birlikte Mirdâsîlerin elinde bulunan Halep önlerine gelerek şehri kuşatmıştır¹⁹⁹. Muhtemelen Tutuş'un güçlenerek Suriye'yi kontrolü altına almasına olumlu bakmayan Müslim, Tutuş'un muhasarayı kaldırarak başarısız olması için, kuşatma esnasında gizlice şehir halkına yardımlarda bulunmuş²⁰⁰, bunun fark edilmesi ile de Tutuş tarafından Halep önlerinden uzaklaştırılmıştır²⁰¹. Tutuş da kendisine gönderilen yardımcı birliklerin Buzâca Vadisi'nde baskına uğradığını haber alınca Halep kuşatmasını kaldırmak zorunda kalmıştır²⁰².

Tutuş'un Halep üzerindeki baskılarının artmasından dolayı şehrin hâkimi Mirdâsî emiri Sâbık b. Mahmûd, Müslim'i şehre davetmiş²⁰³ ve 26 Zilhicce²⁰⁴ 472 (18 Haziran 1080) yılında Müslim Halep'e girmiştir²⁰⁵. Dört aylık²⁰⁶ bir kuşatmadan sonra Rebiyülahir 473'te (Eylül-Ekim 1080) Müslim iç kaleyi de ele geçirerek²⁰⁷ Halep'teki Mirdâsî hâkimiyetini sonlandırmıştır²⁰⁸. Halep'ten sonra sırasıyla Esârib, Azâz, Buzâ'a, el-Fâyâ, Deyr, Cibrîn ve Kûrastâ²⁰⁹ ile Beytü Lâhâ, Tellü Ağdı, Hâb ve Kefertubbel gibi Türkmenlerin meskûn olduğu yerleri ele geçirmiştir²¹⁰. Müslim'in güçlenmesi karşısında Antakya'nın Ermeni hâkimi Phliaretos da elçi göndererek vergi karşılığında Müslim'e bağlılığını bildirmiştir (473/1081)²¹¹. Bundan bir yıl sonra ise Numeyrîlerden Serûc²¹² ve Harran alınmıştır. Bu başarılar karşısında Ermeni

196 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 82: el-Bundarî, s. 48; Ahmed b. Mahmûd, I, 116.

197 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 178.

198 el-Azimî, s. 350.

199 İbnü'l-Adîm şehrin kuşatılması sırasında Müslim ve ona bağlı birliklerin Tutuş'a iltihak ettiklerini ve kuşatmanın da üç ay yirmi gün kadar sürdüğünü nakletmektedir. Bkz: İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, tah. Halil Mansur, Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, Beyrut 1417/1996, s. 195.

200 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 196; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 197.

201 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 198; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 196.

202 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 198; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 198.

203 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 202.

204 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202.

205 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202; Baybars el-Mansurî, nr. 1459, vr. 203.

206 İbnü'l-Adîm, Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. IX, Takdim ve tah. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut, ts., s. 4082.

207 Sevim, Ali, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX(24), Ankara 1999, s. 38.

208 el-Azimî, s. 351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 202-203.

209 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 110; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 206.

210 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208.

211 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 215.

212 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 208.

Philaretos'a tabi Urfâ valisi Leon Müslim ile anlaşma yaparak, onun adına sikke bastırılmış²¹³ ve hutbe okutmuştur²¹⁴.

Müslim, yaptığı seferler ile Halep ve çevresinin güvenliğini temin ettikten sonra Dımaşk yönünde genişleme faaliyetlerine girişmiştir. Selçuklu emirlerinden Tutuş'un bölgedeki gücünü bildiği için de Fatımî veziri Bedrülcemalî ile yazışarak Selçuklulara karşı müttefik arayışına girmiştir. Müslim'in Fatımîler ile yazıştığını öğrenen Nizamülmülk, Müslim'i kınayan bir mektup gönderdiğinde Müslim: "*Ben dostunuza sizler sahip çıkıp ilgi gösterin ve elinizden kaçurmayın*" mealinde bir cevap göndermiştir²¹⁵. Bundan sonra Müslim 476 (1083) yılında Dımaşk üzerine yürüyerek şehri muhasara etmiştir²¹⁶. Kuşatma esnasında esir düşme tehlikesine rağmen Müslim, Fatımîlerden yardım geleceğini umarak Dımaşk önlerinden ayrılmamıştır. Gerek Fatımîlerden beklediği yardımın ulaşmaması gerekse de Harrân halkının isyan etmesinden dolayı Müslim Dımaşk muhasarasını kaldırarak Harrân üzerine yürümüş²¹⁷ ve 8 Rebiyülevvel 476'da (26 Temmuz 1083) ulaştığı Harrân'da durumu kısa sürede kontrol altına alarak Musul'a dönmüştür²¹⁸.

Melikşah, Fahruddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehîr'i Rebiyülevvel 477 (Temmuz-Ağustos 1084) tarihinde Mervânîlerin hâkim olduğu Diyar-ı Bekr bölgesine tayin etmiştir²¹⁹. Selçuklular karşısında duramayacağını bilen Mervânî emiri Nasruddevle Mansûr, Ukaylî emiri Müslim'e elçiler göndererek "*Amid, Cizre ve daha birtakım kaleleri kendisine verme*" karşılığında yardım istemiş ve Müslim de bunu kabul etmiştir²²⁰. Fahruddevle'nin başında bulunduğu Selçuklu kuvvetleri Mansur ve Müslim'in sığındığı Amid'i muhasara altına almışlardır²²¹. Selçuklu komutanları Amid önlerinde yaptıkları ani bir baskın ile (12 Rebiyülevvel 477/19 Temmuz 1084)²²² Müslim ve Mansur'u mağlup etmişlerdir²²³.

Amid muhasarasını gerçekleştiren Fahruddevle ve Artuk Bey arasında anlaşmazlık yaşandığını haber alan Ukaylî emiri Müslim, Artuk Bey'e gönderdiği bir elçi vasıtasıyla "*şehirden çıkmasına izin verildiği takdirde mal verme vaadinde*" bulunacağını bildirmiş ve Artuk Bey de bunu kabul etmiştir. Yapılan anlaşma mucibince Müslim, 21 Rebiyülevvel 477'de (28 Temmuz 1084) Artuk Bey'in geri çekilmesi ile Amid'den çıkmayı başarmıştır²²⁴. Müslim'in Mervânîler ve Şîf Fatımîler ile geliştirmiş²²⁵ olduğu ilişkilerden rahatsız olan Melikşah, Müslim'in idaresindeki Musul, Halep ve çevresinin yönetimini 477'de (1084) Fahruddevle'nin

213 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 116; İbn Kesir, XII, 251; İbn Haldûn, I, 1640.

214 İbn Tağriberdî, V, 113.

215 Ali Sevimi, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", 48.

216 el-Azimî, s. 352; İbnü'l-Kalânîsî, s. 186; İbn Haldûn, I, 1640.

217 el-Azimî, s. 352; İbnü'l-Kalânîsî, s. 186; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 121; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210.

218 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 122-123; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 210; İbn Haldûn, I, 1640.

219 İbnü'l-Ezrâk, *Tarihü'l-Fârikî*, 208; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 125; amîf., et-Tarihü'l-Bâhîr, 5.

220 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 125; el-Bundarfî, s. 77; İbn Vâsîl, I, 12; İbn Haldûn, I, 1641.

221 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 125; el-Bundarfî, s. 77.

222 el-Azimî, s. 352; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 125; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 227.

223 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 227.

224 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 228; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 126.

225 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 212; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 228.

oğlu Amiduddevle'ye iktâ olarak vermiştir²²⁶. Bunun üzerine Selçuklu birlikleri Musul önlere gelerek şehre hâkim olmuş ve Müslim'in mallarına ve hazinesine el koymuşlardır²²⁷. Hemen akabinde Melikşah bölgeyi kontrol altına almak için bizzat sefere çıkmaya karar vermiş²²⁸ ve el-Bevâzic'e geldiğinde kardeşi Tekiş'in isyan ettiğini öğrenince²²⁹ Müslim'i yeniden Musul'un yönetimine tayin ederek geri dönmüştür²³⁰.

3.4.2. Müslim-Süleymanşah Mücadelesi ve Müslim'in Ölümü

Müslim ve Süleymanşah'ın Antakya üzerindeki nüfuz mücadelesi tarafları karşı karşıya getirmiştir. Antakya'yı Bizans'tan alarak bağımsız bir devlet kuran Ermeni asıllı Philaretos 473 (1080-1081) yılından beri Ukayfîlere vergi ödemekteydi. 1081 yılında Bizans ile yaptığı Dragos Anlaşması'ndan sonra yönünü güneydoğuya çeviren Süleymanşah Antakya önlere gelerek 15 Şaban 477'de (13 Aralık 1084) Antakya'nın dış kalesini²³¹, 12 Ramazan 477'de (12 Ocak 1085) ise iç kalesini ele geçirmiştir²³². Bunun üzerine Müslim, Süleymanşah'a elçiler gönderip daha önce Philaretos'un kendisine ödemekte olduğu vergiyi göndermesini istemiştir²³³. Süleymanşah, Müslim'in talebine olumsuz cevap verince²³⁴ iki taraf Antakya'ya bağlı Amik Ovası'nda²³⁵ çAfrîn Nehri kıyısında²³⁶ 24 Safer 478 (20 Haziran 1085)²³⁷ tarihinde *Kurzâhil* adlı mevkide²³⁸ karşı karşıya gelmiş ve savaş Müslim'in mağlup olarak öldürülmesi ile neticelenmiştir²³⁹. Savaş alanında öldürülen Müslim'in naaşı kefenlenerek Halep önlere getirilip, Halep kapısına defnedilmiştir²⁴⁰.

3.5. Ukayfîlerin Bakiyeleri

3.5.1. Musul Ukayfîleri

478 (1085) yılında vuku bulan Kurzâhil savaşında öldürülen Müslim'in yerine Müeyyeduddevle²⁴¹ Ebû Sâlim İbrahim b. Kureyş getirilmiştir²⁴². Emir olduktan sonra Melikşah'ın halası yani Müslim'in dul kalan eşi Safiye Hatun ile evlenerek Selçuklularla akrabalık kurmuştur²⁴³. Ukayfîlerin Halep'teki hâkimiyeti ise sadece

226 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 228.

227 İbnü'l-Esir, *et-Târîhü'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Mevsil)*, tah. Abdulkadir Ahmed Tuleymât, Darü'l-Kütübü'l-Hadise, Kahire, ts., s. 5.

228 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 212; el-Aynî, nr. 2317, vr. 86.

229 Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 228; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 126; amlf., *et-Tarihu'l-Bâhir*, s. 5.

230 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 212; İbn Vâsil, I, 14.

231 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 213.

232 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 213.

233 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 129; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 229.

234 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 129; amlf., *et-Târîhü'l-Bâhir*, 6; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 229.

235 Sevîm, Ali, *Suriye Selçukluları, I (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, s. 88.

236 İbnü'l-Kalânîsi, s. 192; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215.

237 İbnü'l-Kalânîsi, s. 192; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 129; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215.

238 İbnü'l-Kalânîsi, s. 192; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 215; Münecçimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

239 Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), (çev. Hrnt D. Andreasyan), TTK, Ankara 1987, s. 164.

240 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 216.

241 İbn Şeddâd, III/I, 132.

242 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 130; Ebû'l-Fidâ, II, 8; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 217; İbn Şeddâd, III/I, 77; İbn Hallikân, V, 268.

243 İbnü'l-Ezrâkî, *Târîhu'l-Fârikî*, s. 221; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mirâtu'z-Zamân* (1056-1086), s. 238; İbn Vâsil, I, 23.

iç kalede bulunan Sâlim b. Mâlik ile sınırlı kalmıştır²⁴⁴. Süleymanşah'ın Tutuş ile 'Ayn Seylem adı verilen mevkiye yaptığı ve yenilerek hayatını kaybettiği savaştan sonra Melikşah Cemaziyelahir 479'da (Eylül-Ekim 1086) yola koyularak Musul önlerine gelmiştir²⁴⁵. Musul emiri İbrahim'i tevkif ederek Ukaylî emirliğinin başına Ebû Abdullah Muhammed'i tayin etmiş, ayrıca kız kardeşi Zeliha'yı da onunla evlendirmiştir²⁴⁶. Aileden Sâlim b. Mâlik'e ise Halep'e karşılık Caber Kalesi'ni vermiş²⁴⁷, Halep valiliğine ise Kasımuğevle Aksungur'u getirmiştir²⁴⁸. 482 (1089) yılına geldiğinde Melikşah, İbrahim b. Kureyş'i serbest bırakmış, buna rağmen aynı yıl içerisinde İbrahim ve Kureyş'e ait olan yerler onlardan alınmış²⁴⁹ İbrahim ve Ebû Abdullah Muhammed b. Müslim ise tevkif edilerek Melikşah'a gönderilmişlerdir²⁵⁰.

Melikşah'ın 485'te (1092) vefatından sonra Terken Hatun, Ebû Abdullah ve İbrahim'in ülkelerine dönmelerine müsaade etmiştir²⁵¹. İbrahim, Musul'a hakim olan Safiye Hatun ve oğlu Ali ile anlaşma yaparak Musul yönetimini yeniden elde etmeyi başarmıştır²⁵². İbrahim'in Musul'a hakim olmasından sonra karşı karşıya kaldığı ciddi problemlerden biri Tutuş'un Selçuklu tahtını ele geçirmek için mücadeleye koyulması olmuştur. Nitekim Isfahan üzerine yürümeyi düşünen Tutuş, bundan önce el-Cezîre'yi kendisine bağlayarak arkadan gelebilecek olası tehlikelerin önüne geçmeye çalışmıştır²⁵³. Tutuş, 486'da (1093) kendisine tabi kıldığı Aksungur, Bozan ve Yağısıyan ile birlikte harekete geçmiştir²⁵⁴. Öncelikle Ukaylîlerin elinde bulunan Nusaybin'i almış²⁵⁵ akabinde Musul üzerine yürümüş²⁵⁶ ve 2 Rebiyülevvel 486 (2 Nisan 1093) yılında Hırmâs (Hâbûr) nehri üzerinde²⁵⁷, Musul'a bağlı *el-Mudayyaç* adlı mevkiye İbrahim'i mağlup ederek ortadan kaldırmıştır²⁵⁸. Tutuş'un Ukaylîlere karşı takip ettiği şiddet politikasından dolayı Ali b. Müslim ve annesi Safiye Hatun, Sultan Berkıyaruk'a (1094-1105) giderek şikâyetlerini iletmışlerdir²⁵⁹. Nitekim bu şikâyetin sonucunda Tutuş, Ukaylî topraklarını Ali ve Ebû Abdullah Muhammed arasında bölüştürmüştür²⁶⁰.

Selçuklu komutanlarından Kürboğa, Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini sağlamak için Tutuş'un ölümünden sonra bölgede yeniden çalışmalara başlamıştır.

244 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 218; İbnü'l-Verdî, I, 533-534.

245 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 136; İbnü'l-Verdî, I, 533-534.

246 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 143; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtu'z-Zemân* (1056-1086), s. 238; İbn Şeddâd, III/I, 163.

247 el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; İbnü'l-Verdî, II, 4.

248 İbn Kesîr, XII, 264.

249 İbn Şeddâd, III/I, 103; İbn Vâsil, I, 23; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88.

250 İbn Şeddâd, III/I, 49; İbn Vâsil, I, 23.

251 İbn Şeddâd, III/I, 163; İbn Vâsil, I, 23; İbn Haldûn, I, 1642.

252 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 189; İbn Vâsil, I, 121; İbn Haldûn, I, 1642.

253 İbn Şeddâd, III/I, 164; İbn Vâsil, I, 23; İbn Haldûn, I, 1642; Müneccebaşı, nr. 2102, vr. 346.

254 İbnü'l-Esîr, *et-Târîhü'l-Bâhîr*, 12; İbn Vâsil, I, 23; Sevîm, *Suriye Selçukluları*, I, 105.

255 el-Azimî, s. 356; İbnü'l-Esîr, *et-Târîhü'l-Bâhîr*, 12; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 224; İbn Şeddâd, III/I, 164; İbnü'l-Verdî, II, 9; İbn Vâsil, I, 23; Ebû'l-Fidâ, *Tarihü Ebû'l-Fidâ*, II, 19; Sevîm, *Suriye Selçukluları*, I, 106.

256 İbn Vâsil, I, 23.

257 İbnü'l-Kalânîsî, s. 202; İbn Vâsil, I, 24; İbn Haldûn, I, 1642; ez-Zirkilî, I, 58.

258 İbnü'l-Esîr, *et-Târîhü'l-Bâhîr*, 12; Ebû'l-Fidâ, II, 19; el-Aynî, nr. 2317, vr. 88.

259 İbnü'l-Kalânîsî, s. 203.

260 Muhammed Süheyl Takkûş, *Tarihü Selâcika fî Bilâdi's-Şam*, 471-511/1078-1117, Dârü'n-Nefâ'is, Beyrut 1430/2009, s. 60.

Öncelikle Harran'ı ele geçirmiş²⁶¹ ardından da Nusaybin'i Ukaylî emiri Ebû Abdullah Muhammed'den alarak Musul önlerine gelmiş ve şehri muhasara etmiştir. Yaklaşık dokuz ay süren kuşatmadan sonra 489 (1096) yılında Musul Ali'den alınabilmiştir²⁶². İbn Haldûn: "Böylece Benû el-Müseyyeb'in Musul ve a'mâlindeki hâkimiyeti sona erdi"²⁶³ diyerek emirliğin bölgedeki idarî hâkimiyetinin bittiğini ifade etmiştir.

3.5.2. Caber Ukaylîleri

Müslim b. Kureş'in öldürülmesinden sonra Süleymanşah Halep'i kuşattığı esnada iç kalede Ukaylîlerden Şemsüddeve²⁶⁴ Sâlim b. Mâlik b. Bedrân b. Mukalled bulunmaktaydı²⁶⁵. 'Ayn Seylem'de Süleymanşah'ın ortadan kaldırılmasından sonra Tutuş Halep önlerine gelerek şehri almak için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Nitekim 26 Rebiyülevvel 479 (11 Temmuz 1086) tarihinde Halep, Tutuş'un hâkimiyeti altına girmesine rağmen iç kalede bulunan Sâlim b. Mâlik direnişini sürdürmüştür²⁶⁶. İç kalenin muhasarası devam ederken Melikşah'ın öncü birliklerinin Halep'e yaklaşmakta olduğunu haber alan Tutuş, kuşatmayı bırakarak Dımaşk'a dönmüştür²⁶⁷. Melikşah Halep önlerine geldiğinde Sâlim öncelikle kaleyi teslim etmek istemedi, ancak Selçuklular tarafından başlatılan ok yağmuru karşısında teslim olmaktan başka çare bulamadı²⁶⁸. Melikşah kaleyi teslim aldıktan sonra Sâlim'e Halep'e mukabil Caber ve Rakka ile ²⁶⁹ Hît ve 'Ane şehirlerini vermiştir²⁷⁰.

Haçlıların XI. yüzyılın sonlarında Orta Doğu'ya yaptıkları seferler neticesinde Urfa, Antakya ve Kudüs gibi şehirlerde Haçlı krallıkları kurulmuştur²⁷¹. Bunları takiben 497'de (1103) Ukaylîlerin elinde bulunan Caber, Urfa Haçlı Kontluğu tarafından ani bir baskına maruz kalmış, bu baskında çok sayıda esir ile hayvan Haçlılar tarafından ele geçirilmiştir²⁷². Haçlılar ile yaptıkları mücadelelere rağmen Caber'de bulunan Ukaylî emirlerinin, Joscelin ve Baudouin gibi Haçlı kontları ile Hille emiri Dübeys arasında aracılık yaparak dostane ilişkilerin kurulmasını temin ettikleri de müşahede edilmektedir²⁷³. Haçlılar indinde önemli bir mevkiye sahip olan Caber Ukaylîleri'nin ilk emiri Siracüddin²⁷⁴ Şemsüddeve Sâlim b. Mâlik, 20 Şevval²⁷⁵ 519/19 Kasım 1125 yılında 40 yıllık²⁷⁶ Caber hâkimiyetinden sonra vefat etmiştir²⁷⁷.

261 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216; amlf., *et-Târîhü'l-Bâhir*, 15; İbn Şeddâd, III/I, 51; İbnü'l-Verdî, II, 13.

262 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 216; Ebû'l-Fidâ, II, 24; İbnü'l-Verdî, II, 13; İbn Haldûn, I, 1642.

263 İbn Haldûn, I, 1642.

264 el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Kalânîsî, s. 188.

265 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 135.

266 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 219; İbnü'l-Esîr, *et-Târîhü'l-Bâhir*, 7; Bischoff, s. 77.

267 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 136; amlf., *et-Târîhü'l-Bâhir*, 7; İbn Vâsıl, I, 17.

268 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 137; İbn Şeddâd, III/I, 111; İbn Vâsıl, I, 17-18.

269 el-Azimî, s. 354; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 220; amlf., Bugye, IX, 4158; İbnü'l-Esîr, *et-Târîhü'l-Bâhir*, 8.

270 Sevîm, "Sibt İbnü'l-Cevzî'nin Melikşah Dönemi", s. 69.

271 David Nicolle-Christa Hook, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, çev. L. Ece Sakar, İstanbul 2003, s. 7-11.

272 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 300; Ebû'l-Fidâ, *Tarihu Ebû'l-Fidâ*, II, 34; İbnü'l-Verdî, II, 21.

273 Ali Sevîm, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 140-142.

274 İbnü'l-Adîm, *Bugye*, IX, 4158.

275 İbn Şeddâd, III/I, 111; İbnü'l-Adîm, *Bugye*, IX, 4158.

276 Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

277 el-Azimî, s. 376; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 498.

Şemsüddeve Sâlim'in ölümünden sonra Caber emirliğine oğlu Şihâbüddin Necmüddeve Mâlik b. Sâlim geçmiştir²⁷⁸. Bu dönemde Haçlıların Caber üzerindeki baskıları daha da artmıştır²⁷⁹. Mâlik 529'da (1134) gittiği Rakka'da vefat etmiş ve bunu fırsat bilen Atabeg Zengî de Rakka'ya saldırarak Ukaylîlerin buradaki egemenliğine son vermiştir²⁸⁰.

Mâlik'ten sonra oğlu Bedrân ve Seyfûddeve Ali arasında Ukaylî emirliği üzerinde mücadele yaşanmış²⁸¹ ve bundan 533 (1138-1139) yılında Seyfûddeve Ali, galip ayrılarak Ukaylîlerin başına geçmiştir²⁸². Rakka'yı ele geçiren Zengî Seyfûddeve Ali'nin emir olmasından sonra Caber Kalesi'ni 541'de (1146) kuşatmış²⁸³, ancak bu esnada Zengî'nin bir hadimi tarafından öldürülmesinden dolayı (6 Rebiyülahir 541/15 Eylül 1146) Caber emiri rahat bir nefes almıştır²⁸⁴. Seyfûddeve Ali 546'da (1151) Rakka ve çevresinde yağmalarda bulunan bedevi Araplara karşı yaptığı akınlar esnasında pusuya düşürülerek öldürülmüş, yerine de oğlu Şihâbüddin Mâlik getirilmiştir²⁸⁵.

Caber Ukaylîlerinin son emiri olan²⁸⁶ Şihâbüddin Mâlik, bir av esnasında Benû Huzeyl tarafından esir alınmış²⁸⁷. Receb 564'te (Nisan-Mayıs 1169) de Nureddin Mahmud'a teslim edilmiştir²⁸⁸. Nureddin de Mâlik'e, Caber'e karşılık Serûc ve civarı ile Halep ve Babu Bûzâ'â arasındaki bazı kaleler ile yirmi bin dinar vermiştir²⁸⁹. Nureddin Mahmud, Caber Kalesi'ni ise Mecdüddin Ebû Bekr b. ed-Da'ye'ye iktâ olarak vermiştir²⁹⁰. Böylece Ukaylîlerin Caber hâkimiyeti son bulmuştur.

3.5.3. Tikrît Ukaylîleri

Tikrît Ukaylîleri'nin atası Ebû Abdullah Muhammed b. Makn'dır (öl. 401/1010). Ebû Abdullah'ın çocukları Ebû Sinân Garib ve Ebû'l-Müseyyeb Râfi', Tikrît ve 'Ukberâ'da hüküm sürmüşlerdir²⁹¹. Ebû'l-Müseyyeb Râfi' b. el-Hüseyyin b. el-Makn'ın Tikrît'e tayin edilmesinden sonra şehirde Ukaylîlerin yönetimi başlamıştır²⁹². Hangi tarihlerde şehre hâkim oldukları bilinmemekle birlikte 411'de (1020) Râfi'nin kardeşi Garib ile yaptığı mücadelede Tikrît'i kaybettiğine bakılırsa bu tarihlerde

278 İbn Şeddâd, III/1, 112..

279 el-Azîmî, s. 385; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 308.

280 İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, nşr. ve tah. Ahmed Savrân, Erzurum 1987, s. 45.

281 İbnü'l-Ezrâk, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, s. 51.

282 İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, s. 63.

283 İbn Şeddâd, III/1, 113.

284 İbnü'l-Kalânîsî, s. 444.

285 İbn Şeddâd, III/1, 115.

286 İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, 155; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbn Şeddâd, III/1, 115; el-Bundârî, s. 206; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

287 İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271; İbnü'l-Esîr, *et-Târihü'l-Bâhir*, 136; İbn Şeddâd, III/1, 115; İbnü'l-Verdî, II, 104; Müneccimbaşı, nr. 2102, vr. 346.

288 İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, 155; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271; Aynı mlf., *et-Târihü'l-Bâhir*, 136; İbn Şeddâd, III/1, 115; Ebî Şâme, 287.

289 İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, 155; İbnü'l-Adîm, *Zübde*, s. 349; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 271; amlf., *et-Târihü'l-Bâhir*, 136; İbnü'l-Verdî, II, 104; İbn Şeddâd, III/1, 116.

290 İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, s. 155.

291 Henry C. Kay, "Notes on the History of the Banu 'Okayl", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 18, no. 4, (Oct. 1886), s. 512.

292 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337.

şehir Ukaylîlerin elinde bulunuyordu²⁹³. Bir süre sonra yeniden Tîkrît'e hâkim olan Ebû'l-Müseyyeb Râfi' 427'de (1035-1036) vefat edince şehrin idaresini yeğeni Ebû Menî'â Hamîs b. Tağleb b. el-Hüseyin üstlenmiştir²⁹⁴. Büveyhîler ve Musul Ukaylî emiri Kırvâş ile mücadele halinde olan Hamîs 435'te (1043) vefat etmiş, yerine oğlu Ebû'l-Gaşşâm geçmiştir²⁹⁵ ancak Ebû'l-Gaşşâm 444'te (1052-1053) kardeşi İsa b. Hamîs ile yaptığı mücadelede Tîkrît'in idaresini kardeşine kaptırmıştır²⁹⁶. 448'de (1056-1057) Tuğrul Bey, Tîkrît önlerine geldiğinde şehrin yönetimi İsa'nın elinde bulunuyordu ve İsa varlığını Tuğrul Bey'e vergi vermekle muhafaza edebilmiştir²⁹⁷. Bu esnada Tîkrît'in başında İsa'nın oğlu Nasr'ın bulunduğu da kaydedilmektedir²⁹⁸. Nasr'dan sonra Ukaylî emirliğine varis olarak geçecek kimse bulunmadığından Ebû Menî'â'nın eşi, kaleyi Ukaylîlerden Ebû'l-Genâçim b. el-Muhallebân'a²⁹⁹, o da Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'e teslim edince³⁰⁰ Ukaylîlerin şehirdeki hâkimiyeti son bulmuştur.

3.5.4. 'Ukberâ Ukaylîleri

Ebû Abdullah Muhammed b. Makn'ın soyundan gelenlerin Tîkrît'ten sonra hâkim oldukları diğer şehir 'Ukberâ'dır³⁰¹. 'Ukberâ, Kemâluddevle Seyfüddîn Ebû Sinân Garîb b. Muhammed b. Makn tarafından yönetilmiş ve o da 425'te (1033-1034) Samarra'da vefat ettikten³⁰² sonra yerine oğlu Ebû'r-Reyyân geçmiştir,³⁰³ diğer oğlu Ebû Sinân Garîb ise Harbâ, Nehr-i Baytar ve Avânâ şehirlerinin yönetimini üstlenmiştir³⁰⁴. Selçuklu akınlarının artmasıyla birlikte boyun eğmekten başka yol bulamamışlardır.

3.5.5. Hît Ukaylîleri

Hît şehrinin yönetimini elinde bulduran Ukaylîler, Mâlik b. el-Mukalled'in soyundan gelmektedirler³⁰⁵. 487'de (1094-1095) Hît'i ele geçiren Büyük Selçuklu hükümdarı Berkyaruk, şehrin yönetimini Bahâuddevle Servân b. Vehb b. Vüheybe'e bırakmıştır³⁰⁶. Servân Hille emirlerinden Sadaka ile mücadele halinde bulunmuş ve ondan sonra da şehrin yönetimine kardeşinin oğlu Kesîr b. Vehb ve Mansûr b. Kesîr geçmişlerdir. Ukaylîlerin buradaki son emiri ise 496'da (1102-1103) yönetimi ele geçiren Muhammed b. Râfi' b. Refâ' olmuştur³⁰⁷. Ukaylîlerin şehirdeki varlıkları Mezyedîler tarafından sonlandırılmıştır.

293 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 249; İbn Haldûn, I, 1632; Henry C. Kay, s. 512.

294 Eduard Ritter Von Zambaur, *Mu'cemü'l-Ensâb ve'l-Üsrâtü'l-Hâkime fî't-Târîhi'l-İslâmî*, (çev. Zeki Muhammed Hasan Bek), Hasan Ahmed Mahmud, Dâru'l-Râ'idu'l-Arabî, Beyrut 1400/1980, s. 206.

295 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 447.

296 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 447.

297 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337.

298 İbn Haldûn, I, 1638.

299 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337.

300 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 337.

301 Ukberâ Düceyl dolaylarında küçük bir şehirdir. Sarîfn ve Avâne yakınlarında olan 'Ukberâ ile Bağdat arası 10 fersahtr. Bkz: Yakût el-Hamevî, Şihâbeddin Ebî Abdullah Yakût b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, c. VI, tah. ve nşr. Muhammed Abdurrahman el-Marçâşlî, Dâru'l-Ahyâ'î't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1429/2008, s. 343.

302 Henry C. Kay, s. 514.

303 Zambaur, s. 206.

304 Henry C. Kay, s. 514.

305 el-Mecâzidî, s. 69; Hît Bağdat dolaylarında Enbâr'ın üst kısmında Fırat Nehri üzerinde yer alan bir şehirdir. Bkz: Yakût el-Hamevî, VIII, 390.

306 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 292; el-Mecâzidî, s. 69; Zambaur, s. 206.

307 Zambaur, s. 206.

3.5.6. Hadîse ve 'Ane Ukaylîleri

Hurma bahçeleri ile ünlü ve Suriye ile Fırat arasında bulunan 'Ane³⁰⁸ ve Hadîse şehirlerinde Ukaylî hâkimiyeti Ebû'l-Hâris Muhâriş b. el-Mücellâ b. el-Mukalled³⁰⁹ tarafından kurulmuştur. Bunlar Abbasî Halifeliği ve Büyük Selçuklu Devletleri tarihinde önemli roller ifa etmişlerdir. Arslan el-Besâsûrî'nin Bağdat'ı işgali esnasında Abbasî Halifesi el-Ka'im yaklaşık bir yıl süre ile Hadîse'de bulunan Muhâriş'in yanında kalmıştır³¹⁰.

Muhâriş'in vefatından sonra şehrin yönetimine oğlu Süleyman b. Muhâriş geçmiştir³¹¹. Süleyman 528 (1133-1134) yılındaki vefatına kadar Hadîse emiri olarak kalmıştır³¹². Süleyman'dan oğlu Gulâm emir olmuş, ancak o da 536 (1141-1142) yılında İmadüddin Zengî tarafından azledilmiştir³¹³. Zengî, Hâdis'e'yi ele geçirdikten sonra Muhâriş'in aile mensuplarını Musul'a nakletmiştir³¹⁴. Hadîse ve 'Ane dışında Avânâ, Berka'îd,³¹⁵ Dakûkâ³¹⁶ gibi şehirlerin de Ukaylî ailesine mensup kişilerce yönetildiği kaydedilmektedir.

Ukayl kabilesi uzun süre Bağdat ve buna mücavir bölgelerde varlığını sürdürmeyi başaramıştır. Bağdat'ta buldukları mahalleye onların adı verildiği gibi, XIX asırda Bağdat'tan Dımaşk'a giden ticaret yolları üzerinde kabilelere rehberlik yapmaları ve nehir geçişlerinin sağlanmasına yardım etmeleri gibi görevleri de üstlendikleri müşahede edilmektedir³¹⁷. Osmanlılar tarafından Bağdat'a tayin edilen Davud Paşa şehre geldiği vakit, Arap Ukaylîlerin bu dönemde 3 bin asker toplayacak düzeyde oldukları nakledilmektedir (1818)³¹⁸.

Sonuç

Abbasîler onuncu asırdan itibaren merkeze uzak yerlerdeki siyasî ve askerî denetimlerini kaybettiklerinden, bu yerlerde göçlerle sayıları ve güçleri gittikçe artan kabileler tarafından müstakil veya yarımüstakil devletçikler kurulmaya başlanmıştır. Bu kabilden değerlendirilebilecek olan Ukaylîler, ilk devirlerde Bilâd-ı Şam'a

308 Streck, "Ane", İA, c. I, Eskişehir 1997, s. 432; 'Ane şehri Rakka, Hit arasında ve Fırat üzerinde Hadîsetü'n-Nûre'ye yakın bir yerde bulunmaktadır. Bkz: Yakût el-Hamevî, VI, 288-289; Hadîse şehri Yakût tarafından iki şekilde aktarılmaktadır. Bunlardan biri Musul'a tabi ve Dicle sahilinde bulunur ve Hadîsetü'l-Mevsil olarak adlandırılan şehirdir. Bu şehrin kurucusu Mervân b. Muhammed b. Mervân olarak gösterilmektedir. Diğer Hadîse ise Hadîsetü'l-Fırat olarak adlandırılmaktadır. Bu şehir Hadîsetü'n-Nûre olarak adlandırılmakla birlikte, Enbâr yakınlarında ve Fırat'ın ortasında su ile sarılı müstahkem bir kale olarak gösterilmektedir. Bkz: Yakût el-Hamevî, III, 126-127. Ukaylîlerin hakim olduğu şehir de burasıdır.

309 İbn Hallikân, V, 269.

310 İbn Tağrıberdî, V, 9; İbn Hallikân, I, 192.

311 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 334; el-Me'âzîdî, s. 67; Zambaur, s. 206.

312 el-Me'âzîdî, s. 68.

313 el-Me'âzîdî, s. 68; Zambaur bu şahsın adını Fulân b. Süleyman olarak vermektedir. Bkz: Zambaur, s. 206.

314 İbn Tağrıberdî, V, 263.

315 Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Nusaybin cihetinde Musul topraklarından sayılır. Tatlı su kuyuları ve geniş surları ile meşhurdur. Şehrin altı kapısı bulunmaktadır. Musul'dan Nusaybin'e giden ticaret kafileleri için önemli bir geçittir. Berka'îd ve Musul arası dört gündür. Kırvâş'ı öven Berka'îdî bu şehirdendir. Bkz: Yakût el-Hamevî, II, 307.

316 Münecimbaşı, nr. 2102, vr. 346; Erbil ve Bağdat arasındadır. Bkz: Yakût el-Hamevî, IV, 303.

317 Nacî, MaCrûf, "Hitatı Bağdad ev Toboğrafiyeti Bağdad", *Cami'atu'l-Bağdat Mecelletü'l-Külliyeti'l-Adâb*, Bağdat 1944, s. 66; John Lewis Burckhardt, Notes on the Bedouins and Wahabys.c. II, London 1831, s. 28-29.

318 Clement Huart, *Historie de Bagdad dans les Temps Moderns*. Paris 1901, s. 183,188.

göç ederek İhşidîler tarafından kendilerine verilen Havran ve el-Besenîyye ile iktifa etmişlerdir. Ancak İhşidîlerin yıkılmasından sonra daha da kuzeye yönelmiş Habûr ve akabinde Musul ve çevresine yerleşerek bölgede bulunan Hamdânîler, Mervânîler, Büveyhîler ve Abbasî Halifeliği ile siyasî ve askerî temaslar kurmaya başlamışlardır. 979 yılında Hamdânî emiri Ebu Tağlib'in Fatımîler karşısında mağlup olarak öldürülmesinden sonra Mervânî emiri Bâz ed-Dûstek'in baskılarına maruz kalan Musul Hamdânî emirleri, Hamdânî Ebû Tâhir İbrahim ve Ebû Abdullah el-Hüseyn'in Ukaylî emiri Ebû'z-Zevvâd'dan yapacağı yardım karşılığında Cezîretu İbn Ömer, Nusaybin ve Beled şehirlerini vermeyi vaad etmesiyle Ukaylîlerin talihi açılmıştır. Nitekim Mervânîler karşısında tutunamayan Hamdânîlerden sonra el-Cezîre bölgesindeki siyasî boşluğu Ukaylîler ikmal etmişlerdir.

Siyasî konjoktür gereği Ukaylîler, problem yaşamayı arzu etmediklerinden bazen Şiî Fatımîler bazen de Sünnî Abbasîler adına hutbe okutarak siyasî bir denge politikası takip etmeyi başarmışlardır. Ancak tabii oldukları güçlerin iç çekişmelerini de yakından takip etmiş ve bundan dolayı da zaman zaman Bağdat'ta yaşanan dahilî kaostan istifade ederek şehre hakim olmak için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bu emellerini gerçekleştirememelerinde hiç şüphesiz aile içerisinde yaşanan ve durmak bilmeyen iç çekişmelerin büyük bir engel teşkil ettiği görülmektedir.

447 (1055) yılında Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesiyle şehirden ayrılarak isyan eden Arslan el-Besâsîrî'nin sebep olduğu kaos, Ukaylîler açısından dönüm noktası mahiyetindedir. Nitekim Bağdat'a yerleşen Tuğrul Bey'in el-Cezîre ve Suriye'de faaliyetlerini yoğunlaştıran Arslan el-Besâsîrî'ye karşı hazırlıklara başlaması, Ukaylî topraklarının Selçuklu-Fatımî kuvvetlerinin mücadele sahası haline gelmesine neden olmuştur. Böylece Selçuklu baskılarının kendisini gün geçtikçe güçlü bir şekilde hissettirmesi, Ukaylîlerin hakim oldukları toprakların ileride Selçuklular tarafından fethedileceğinin ilk işaretleri olmuştur. Nitekim 1086 yılında Melikşah'ın el-Cezîre ve Suriye'ye yaptığı seferler ile Musul başta olmak üzere Ukaylîlerin hâkim oldukları Caber, Tikrît, 'Ukberâ, Hît, Hadîse ve 'Ane gibi şehirler Selçuklulara bağlanmıştır. Caber'de bulunan Ukaylîler ise Haçlılar ile kurdukları akrabalık ve yaptıkları mücadelelerden ötürü bir süre önemlerini korusalar da zamanla Selçuklular tarafından yönetimden uzaklaştırılmış ve yerlerine Türk kökenli komutanlar tayin edilmiştir. Hâkimiyetlerini kaybeden Ukaylîlerin bir kısmı Bahreyn'e dönerken bir kısmı, da Osmanlılar döneminde Irak'ta varlıklarını güçlü bir şekilde sürdürmüş ve bazı önemli mansıplar onlar tarafından ifa edilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABÛ'L-FARAC, Gregoryus b. Ehrûn b. Malatî (İbnü'l-İbrî), *Abû'l-Farac Tarihi I*, (Süryanice'den İngilizceye trc. Ernest A. Wallis Budge), (Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1987.
- AHMED B. MAHMUD, *Selçuk-nâme*, I-II, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1977.
- EL-AZİMÎ, Muhammed b. Ali, *Târîhu Haleb*, tah ve nşr. İbrahim Za'rûr, Dımaşk 1985.
- AZIZOVA, Elnure, "Ukayl(Benû Ukayl)", *DİA*, İstanbul 2012, XXXXII 57-59.
- BAYBARS EL-MANSURÎ, (RÜKNEDDİN EL-EMİR), *Zübdetü'l-Fikre fî Tarihi'l-Hicre*, Feyzullah Efendî, nr. 1459, vr. 42-203.
- "Besâsirî", İA, Eskişehir 1997, II, 56.
- BEZER, Gülay Öğün, "Ukayliler", *DİA*, İstanbul 2012, XLII, 59-61.
- EL-BUNDÂRÎ, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usrâ (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- COVERNTON, J. G., "Two Coins relating to the Buwayhid and çOkaylid Dynasties of Mesopotamia and Persia", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society*, no. 4, vol. III, London 1903, 177-189.
- ÇELİK, Aydın, *Fatımiler Döneminde Kahire Şehri*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2008.
- DEGENER, Gesine, *Das Emirat Der Banu Uqal Eine Untersuchung zum Zerfall des Abbasidischen Kalifats und zur Beduinisierung des Fruchtbaren Halbmonds*, Göttingen 1987.
- EBÛ'L-FİDÂ, el-Melikü'l-Müyyed İmadeddin, *Tarihu Ebû'l-Fidâ (el-Müsemâ el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beser)*, c. I-II, tah. Mahmud Deyyûb, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1418/1997.
- ED-DİVECİ, Said, *Tarihü'l-Mevsil*, c. I, Matbuatu Mecmai'l-İlmi'l-Irakî, Bağdat 1982/1402.
- EKİNCİ, Abdullah, *Müze Şehir Urfa*, Şanlıurfa Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü Yayınları, Ankara ts.
- EL-EZDÎ, Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyâs, *Tarihu'l-Mevsil*, II, tah. Ahmed Abdullah Mahmud, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1971.
- HASAN, Hasan İbrahim, *Tarihu'd-Devleti'l-Fâtımiyye fî'l-Mağrib ve Mısır ve Suriye ve Bilâdu'l-Arab*, Kahire 1981.
- HİLÂL ES-SÂBÎ, Ebi'l-Hüseyn Hilâl b. el-Muhassin b. İbrahim, *Zeylû Tecâribü'l-Ümem ve yelîhu el-Cüz'î's-Sâmin min Tarihi's-Sâbî*, c. VII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2003.

- , *Kitâbu Tuhfetu'l-Ümerâ' fî Tarihi'l-Vüzerâ*, nşr: H. F. Amedroz, Leiden 1903.
- HUART, Clément, *Historie de Bagdad dans les Temps Moderns*, Paris 1901.
- EL-HÜSEYNÎ, Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nasır İbn Ali, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. Necati Lügal, TTK, Ankara 1999.
- EL-ISFAHÂNÎ, İmâduddin Muhammed b. Muhammed b. Hâmid, *Tarihu Devleti Al-ı Selcük*, tah. Yahya Murad, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1425/2004.
- IBN HALLİKÂN, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrahim el-Bermekî el-İrbilî eş-Şafîî, *Vefeyât-ül-A'yân fî Ebnâi Ebnâ-iz-Zeman*, c. I-II-IV-V-VI, tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdr, Beyrut 1994.
- IBN KESİR, *el-Bidaye ve'n-Nihâye, Büyük İslâm Tarihi*, c. X-XI-XII, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1995.
- İBN ŞEDDÂD, Muhammed b. Ali b. İbrahim, *el-A'lâku'l-Hatîre fî Zikri Ümerâ' i's-Şam ve'l-Cezire*, c. III/I, tah. Yahya Abbâre, Vezâretü's-Sekâfe ve'l-İrşadi'l-Kavmî, Dımaşk 1978.
- IBN TAĞRÎBERDÎ, en-Nücumu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire, c. IV-V, tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1413/1992.
- İBN TAYFÛR, Ebî'l-Fadl Ahmed b. Tâhir el-Kâtib, *Kitâbu'l-Bağdâd*, tah. Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, Kahire 1368/1949.
- IBN VÂSİL, Cemâleddin Muhammed b. Salim, *Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, c. I, tah. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire ty.
- IBNU'L-ADÎM, Kemâleddin Ömer b. Ahmed b. Ebî Cerâde, *Buğyetu't-Taleb fî Târîhi Haleb*, c. I-XII, Takdim ve tah. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ty.
- , *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb*, tah. Halil Mansur, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- IBNÜ'L-İMÂD, Ebu'l-Felâh Abdulhay b. Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, c. IV-V-VI, tah. Abdulkadir el-Arnâ'üd-Mahmud el-Arnâ'üd, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1986-1989.
- IBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. VII-VIII-IX, Matba'atu Dâ'iretu'l-Ma'arifü'l-Osmâniyye, Haydarabad 1358-1359.
- İBNU'L-ESÎR, *el-Kâmil fî't-Tarih*, c. V, çev. Yunus Apaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- , *el-Kâmil fî't-Tarih*, c. VII-VIII, çev. Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- , *el-Kâmil fî't-Tarih*, c. IX-X-XI, çev. Abdülkerim Özeydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.
- , *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, c. II, tah. Vesim Muhammed er-Receb, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdat ty.

- , *et-Târihü'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekiyye (bi'l-Mevsil)*, tah. Abdulkadir Ahmed Tuleymât, Darü'l-Kütübi'l-Hadise, Kahire, ty.
- İBNÜ'L-EZRÂK, Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, *Târihu'l-Fârikî ed-Devletu'l-Mervâniyye*, tah. Bedevi Abdullatif Avvad), Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnanî, Beyrut 1974; (Türkçesi için bkz: İbnü'l-Ezrak, *Mervanî Kürtleri Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Koral Yayınları, İstanbul 1975.
- , Ahmed b. Yusuf b. Ali el-Fârikî, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid (Kısmu'l-Artukiyyin)*, nşr. ve tah. Ahmed Savrân, Erzurum 1987; (Tercüme: İbnü'l-Ezrâk, *Meyyâfârikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)*, Araş. İnceleme ve Notlarla çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- İBNÜ'L-FUVATÎ, Ebu'l-Fazl Kemaleddin Abdürrezak b. Ahmed, *Mecma'ü'l-Adâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, I-V, tah. Muhammed el-Kazım, Vizaret-i Ferheng u İrşad-i İslâm, Tahran 1416.
- İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, *Târihu Dimaşk 360-555 h.* tah. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1403/1983.
- İBNÜ'L-VERDÎ, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer eş-Şehir, *Tarihu İbnü'l-Verdî*, c. I-II, Matba'atü'l-Haydariyye, el-Necef, 1389/1969.
- İLİYA EN-NASÎBİNÎ, *Târihu İliya Bar Sinâyâ*, trc. Yusuf Habbî, Bağdad, 1975.
- İSKENDER, Fayiz Necib, *Ermeniyye Beyne'l-Bizaniyyin ve'l-Etraku's-Selâcîkâ (392-463/1000-1071)*, fî *Musannıfı Aristakes el-Lestikretî*, Dâru'l-Fikri'l-Cami'i, İskenderiye 1983.
- EL-KA'BÎ, Abdülhakim, *el-Ceziretü'l-Furâtiyye ve Diyârûha el-Arabiyye (Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar)*, Dâru Safahât, Dimaşk 2009.
- EL-KALKAŞANDÎ, Ebî'l-Abbas Ahmed, *Nihâyetü'l-Ereb fî Ma'rifeti'l-Ensâbu'l-Arab*, tah. İbrahim el-Ebyârî, Darü'l-Kitabi'l-Lübnanî, Beyrut 1400/1980.
- KAY, Henry C., "Notes on the History of the Banu 'Okayl'", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, New Series, vol. 18, no. 4, (Oct. 1886), pp. 491-526.
- KELEŞ, Nevzat, "Malazgirt Savaşı Öncesinde Doğu Anadolu'nun Siyasî Durumu", *Alp Arslan ve Malazgirt*, Ed. Fatih Dalgali, İstanbul 2014, s. 35-54.
- KLEMM, Verena, *Memoirs of a Mission, The Ismaili Scholar, Stateman and Poet al-Mu'ayyad fî'd-Din al-Shirazi*, London 2003.
- KÖYMEN, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.
- MA'RÛF, Nacî, "Hitatı Bağdad ev Toboğrafiyeti Bağdad", *Cami'atu'l-Bağdat Mecelletü'l-Külliyeti'l-Adâb*, Bağdat 1944, 33-76.
- MAKRİZÎ, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, *İtti'azü'l-Hünefâ bi-Ahbâri'l-E'immeti'l-Fatimîyyine'l-Hülefâ*, c. I-II, tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, el-Meclisü'l-Ala li's-Şu'uni'l-İslâmiyye, Kahire 1416/1996.

- EL-ME'ÂZİDÎ, Hâşi', *Devle Beni Ukayl fî'l-Mevsil (380-489)*, Matba'atu Şefik, Bağdad 1968.
- MÜNECCIMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, *Cami'ü'd-Düvel*, Esad Efendi, nr. 2102, vr. 326-402.
- EL-MÜ'EYYED FÎ'D-DÎN HIBETULLAH EBÎ İMRÂN MUSA EŞ-ŞIRAZÎ, *Müzekkerât-ı Dâ'î'u'd-Du'âtu'd-Devleti'l-Fâtümiyye*, tah. ve şerh: Arif Tâmir, Mü'essesetu İzzeddin, Beyrut 1403/1983.
- NICOLLE, David-Christa Hook, *Birinci Haçlı Seferi 1096-99*, çev. L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2003.
- EN-NUVEYRÎ, Şihâbeddin Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûnu'l-Edeb*, c. XXVI, tah. Necib Mustafa Fevvâz-Hikmet Keşli Fevvâz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1424/2004.
- EL-ÖMERÎ, Şihâbüddin Ahmed b. Yahya İbn Fadlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, c. XXVI, tah. Kamil Süleyman el-Cebûrî-Mehdî en-Necm, Beyrut 1971.
- POPAWALA, I., "al-Mu'ayyad fî'l-Din", *EI*, (New Edition), Leiden/Brill 1993, VII, 270.
- ES-SAFEDÎ, Selahaddin Halil b. Aybek, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-Vefiyât*, c. I-XIX, tah. Ahmed el-Arnâvûd-Terkî Mustafa, Dâru Ahyâ'i't-Turâsi'l-Arabiyye, Beyrut 1420/2000.
- SEVİM, Ali, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler I. Sultan Tuğrul Bey Dönemi", *Belgeler*, XVIII(22), Ankara 1997, 1-99.
- , "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan dönemi", *Belgeler*, XIX(23), Ankara 1998, 1-51.
- , "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklular İle İlgili Bilgiler III. Sultan Melikşah Dönemi", *Belgeler*, XX(24), Ankara 1999, 1-75.
- , *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- , *Suriye Selçukluları, I, (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965.
- SİBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân fî Tarihi'l-Âyan, el-Hukbe 345-447/965-1055*, tah. Canân Halil Muhammed el-Hemûndî, ed-Dâru'l-Vataniyye, Bağdat 1990.
- , Şemseddin Ebî'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu, *Mirâtu'z-Zemân li-senevâti 395-411/1004-1021*, tah. ve nşr. Juliette Rassi, Dımaşk 2005.
- STRECK, "Ane", *İA*, Eskişehir 1997, I, 432-433.
- EŞ-ŞEYH, HÜSEYİN, *el-Arab Kable'l-İslâm*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Cami'iyye, İskenderiye 1993.

- QUTBUDDİN, Tahera, *al-Mu'ayyad al-Shirazi and Fatimid Da'wa Poetry, A case of Commitment in Classical Arabic Literature*, Leiden-Boston 2005.
- TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, *Tarihu Selâcika fî Bilâdi 'ş-Sam*, 471-511/1078-1117, Dâru'n-Nefâ'is, Beyrut 1430/2009.
- TOKUŞ, Ömer, *Ukaylîler'in Siyasî Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2013.
- , *Hamdaniler (Siyasî, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2006.
- URFALI MATEOS, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 1987.
- YAKÛT EL-HAMEVÎ, Şihâbeddin Ebî Abdullah Yakût b. Abdullah, *Muçcemu'l-Buldân*, c. I-VIII, tah. ve nşr. Muhammed Abdurrahman el-Marçâşlî, Dâru'l-Ahyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1429/2008.
- ZEKKÂR, Süheyl, *Târîhü'l-Arab ve'l-İslâm Munzu Ma' Kable'l-Meb'as ve Hatte Sükûtu Bağdad*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1982.
- , *Medhâl ila Tarihi'l-Hurubu's-Salibiyye*, c. I, Dimaşk 1415/1995.
- ZETTERSTEEN, K. V., "Karvaş", *IA*, Eskişehir 1997, VI, 371-372.
- , "Mukalled", *IA*, Eskişehir 1997, VIII, 564.
- , "Ukayliler", *IA*, İstanbul 1986, XIII, 18-19.
- EZ-ZIRKILÎ, Hayreddin, *el-Açlâmu Kamûsi Terâcim*, I-VII, Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn, Beyrut 2002.